

Balázs Gábor

**LA LUTTE DES
CLASSES:
C'EST CLASSE!**

Jóllehet manapság az osztályok pusztá létének tagadása a kulturális hegemonia mindennapjainak részévé vált, valójában a munkásosztályt természetesen nem számolták fel: „továbbra is tagadhatatlan realitás a modern kapitalizmus fokozott elidegenedésében; a munkások széles tömegei alkotják, akiknek semmi hatalmuk sincs az életük rendje felett, és akik, *amint ennek tudatára ébrednek*, szükségszerűen proletariátusként definiálják majd újra magukat – mint tiszta operatív tagadást – a modern társadalom kebelében”. A mai helyzet a társadalmi emancipáció hívei számára már-már kétségbeejtő, hiszen (hogyan az ünnepeltet idézzük): „az igazi (a negatív) szubjektivitás meggyilkolását úgyszólván észre sem veszik”.

Még egy magát távolról sem forradalmiként meghatározó folyóirat hasábjain sem hallgathatjuk el a tényt, hogy Tamás Gáspár Miklós tudós ember, de egyszermind *forradalmi szocialista*. Annak a marxista iskolának a képviselője (az egyetlen marxista iskoláé, amely se nem ideológia, se nem tudomány), amely szerint a marxizmus elsősorban és mindenekelőtt *forradalmi elmélet*. Mint ahogy egy (mondjuk így:) marxizáló és kétségkívül tudományos igényrel bíró folyóiratban sem rejthetjük véka alá, hogy Tamás Gáspár Miklós terve több valamiféle tudományos paradigma megújításánál vagy egyszerűen egy gondolati iskola igényesebbé tételénél. A hozzá igen közel álló Debord-ral szólva: „A gazdaság meghaladásának terve, a történelem birtokbavételének terve – ha kézben akarja tartani a társadalom tudományát – önmaga nem lehet *tudományos természetű*”.

Tamás Gáspár Miklós (és úgy hisszük, ezzel igen közel jár Marx szelleméhez): *egyszerre tudós és egyszerre forradalmár*.

És persze ez okozza azt is, hogy ünnepeltünk – mint minden valamit is érő liberter szocialista egyébként – az eszmék tekintetében magányos ember. Persze ebben semmi újdonság sincsen: sem Fernand Pelloutier, sem Georges Sorel, sem mondjuk Karl Korsch nem lett gazdag ember, de még magas akadémiai stallumok tulajdonosa vagy a nagy semmit kutató intézetek guruja sem. Jó TGM-ünk annak a bűvópatakszerűen felbukkanó tradíciónak a képviselője, mely mindig újra és újra észrevételi magát, amint az emberi emancipáció nagy kérdése napirendre kerül. TGM minden során érződik a három K („Kommün-Kronstadt-Katalónia”), 1956 vagy 1968, és persze a demokratikus ellenzék ellenkultúrájának szabad levegője. Ahogy jó száz évvel ezelőtt – talán ünnepeltünknek is kedves szerzője – a francia anarchoszindikalista F. Pelloutier fogalmazott: „*nous sommes des révoltés de toutes les heures, des hommes vraiment sans dieu, sans maître et sans patrie, les ennemis irréconciliables de tout despotisme, moral ou matériel, individuel ou collectif, c'est-à-dire des lois et des dictatures (y compris celle du prolétariat) et les amants passionnés de la culture de soi-même.*”

És ami a legszebb: ráadásul egy büszke magyar emberrel van dolgunk!

Mert persze tény, TGM valószínűleg minden országban eretnek lenne, de intellektuális magányosságához a magyar provincializmus fullasztó levegője minden bizonnyal

1 „Mi vagyunk a mindennapok lázadóí, a valóban isten, úr és haza nélküli emberek, kik kibékíthetetlen ellenségei minden despotizmusnak, legyen az erkölcsi vagy anyagi, egyéni vagy kollektív, ellenségei minden törvénynek és diktatúrának (legyen az akár a proletariátus diktatúrája), szenvedélyes hívei önmagunk művelésének.”

erősen hozzájárul. Ellenfelei (és egy laudatóiban főleg ne tagadjuk: irigyei és gyűlölvé csodáló) vele szemben a lehető legkegyetlenebb stratégiát választották: az elhallgatást, az ignorálást, és egy talán még gonoszabb dolgot: írásai komolyan nem vételét. Polgárpukasztást látnak ott, ahol véresen komoly kérdésekről van szó. Mind a liberális, mind a rendszerkritikai értelmiség igencsak beszédes párhuzamos hallgatása TGM valódi jelentőségéről (mely véleményünk szerint ünnepeltünk dicsőségére válik) nehezen tagadhatóan egyfajta kultúrpolitika. Taktikájukat magyarázhatják (noha természetesen nem menthetik) személyes körülmények is, de a legfontosabb, hogy TGM mindenoldali ellenfeleinek legérzékenyebb pontjára mutat rá. Ez mindig gyűlöletet szül, és az a gyanúnk, csak TGM szeretetre méltó személyisége akadályozza meg ennek explicitté válását.

A magyar liberálisokat szenvtelenül szembesíti azzal, hogy, elvesztvén a demokratikus ellenzék minden ellenkulturális vonását („1988”-at), mind gondolati kiüresedésük, mind provincializmusuk törvényszerű volt (hiszen a polgári kultúra nagyrészt kritikai kultúra – legalábbis Nyugaton), ahogy a rendszer igazolóivá („1989-essé”) válásuk és politikai-kulturális-ideológiai visszaszorulásuk is elkerülhetetlen.

A csírájában létező magyar rendszerkritikai baloldal pedig meglepetten látja, hogy bizony napvilágra került, amit már sokan tudtak-sejtettek (ámde nem rendelkeztek TGM szellemi tekintélyével és intellektuális tudásával): ezen a magát – többnyire ok nélkül – marxistának tartó baloldalon belül lényegében a „Budapesti Iskola” óta nem történt semmi érdemleges, sőt a valamikori tudás is többé-kevésbé elfelejtődött már. Ráadásul ezt baloldalt egy olyan szerző szembesítette saját intellektuális-politikai stb. zsákutcájával, aki sosem volt ortodox vagy hivatalos marxista. Meglátásunk szerint az, hogy TGM nem az állampárt „belső ellenzékéből”, hanem a demokratikus ellenzékből érkezett – lényeges és jellemző körülmény. Tisztán a baloldal szemszögéből Tamás Gáspár Miklós hozzájárulása az intellektuális eszméléshez alapvetően az eretnek, elfeledett marxista szerzők újrafelfedezésében és újrafelfedeztetésében érhető tetten. Talán ezzel végre elérhető közelségbe került a bolsevizmussal, a kautskyizmussal (és minden más *államkapitalista* ideológiával) való végleges leszámolás is. Ünnepeltünknek igaza van: lényegében egy új (vagy régen elfeledett) nyelvet kell megtanulnunk: a valódi társadalmi emancipáció nyelvét, amely egyedül éri meg ezt a fáradságot.

TGM felbukkanása – és ez talán intellektuális hozzájárulásánál is fontosabb, jóllehet szellemi tekintélyétől távolról sem független – egy nagyon fontos dolgot adott egy gondolkodói kör számára: annak felismerését, hogy nem vagyunk egyedül. Hogy igenis lehet másképp gondolkodni, de nem kell feltétlenül félni a magánytól sem. Egy közösségnek mindig fontos antropológiai funkciója, hogy tagjai ilyen-olyan félelmeit – éppen a közösség erejével – mérsékelje, talán meg is szüntesse.

„Hogy a forradalmi terv *látható módon* azzá legyen, ami *lényege szerint* eddig is volt.”

Böcskei Balázs

MAGÁNYOSOK KLUBJA

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS 60. SZÜLETÉSNAJÁRA

(bejárat a kijárhoz)

Magányos emberek klubja. Pedig inkább osztály. Illetve osztálynak *kellene* lennie. „A tagok” mégis klubba álltak össze. Klubba, melybe a belépés nem önkéntes, inkább *szociális realitás*. Ha már nincs *szocialista* realitás, úgy marad a kérdések és válaszok nélküli sodródás. Így alakult. Szükségszerűség ez, mely túl van a *szükségszerűségen*. Mindenén túl vannak ők, mi mégis látjuk őket. Ők viszont bennünket szinte soha. Történelmi terhekké szétvitt szemek, ellentmondásban és *törvényszerűségeikben* szétment életek. A Magányosok Klubja ez, melyben ismerkedni nem lehet. *Megismerni* pedig egyenesen tilos. „Bánat szedi szét szemem”, ha megtudom, mire nem jutottak. Magányosok, életük hordozza a titkot, melyet megfejtetni nem tudunk. Ők maguk is titkok, állva az *örök jelenben*, a *megdermedt időben*.

Egy időben jártak vendégek a klubba. Gorkij, Brecht, Kafka egymásnak adták a kilincset, aztán idővel ők is elmaradoztak. Meghaltak, a Magányosok Klubja viszont halhatatlan társaság. Mindennapjaink kihullott halhatatlanjai ők, akiknek viszont minden nap hétköznap. Egy nap, melynek története a munka, a munka, és a szikár csend, mely a Magányosok Klubjában honol. Korábban felemelték őket: vitte filmre a *gyár*, a nevükben épültek kártyavárak, burzsoázia hirdette a munkások igazát, a múlt eltörlését. Végül a *múlt újra- és újra-élése* lett részük. JA halott, Kassák feltámadása után ismét elhunyt, az ideológia alkonyát üli.

Nincsenek ők otthon sehol, nem látják magukat sehol. Sikertelenek, lassúak, rosszul öltözöttek, fázósak. Bár kívül a klubon néznek rájuk, *foglalkoznak* velük. A radikális politika radikális kihunyásával a kortárs művészetre maradt felkarolásuk. Már *nem díszletek* ők a politika színpadán, nem a *közvetítésre* hivatott alanyok, hanem botrányok, világunk hamisságának lenyomatai, *kiölt hitünk bosszúi*. Megérdemeljük. Őket, és ami ennél is szégyenteljesebb: magunkat.

(*tagnak lenni*)

„Nincsen meg a társadalmi egyensúlyállapotunk, tisztátalanok a mondanivalóink, és ezért rendezetlenek kifejezési formáink” – írja Kassák 1934-ben. Írja valaki 2008-ban a Klubból kiszólva. Aztán újra hallgat egy életnyit. Azt is elvették tőle, ami egyetlen kincse volt: közvetlen élettapasztalatát. Mindent közvetítéseken át- és keresztüllát, tapasztal és érzel. *Mindent*. Minden mondata befejezetlen, minden szava törött, minden érintése fáradt. *Minden*.

„Modernnek lenni mindenestül” – így kellett volna lennie. Most már csak külön-külön lehet, egyenként, légy individualista, ha már szabad nem lehetsz. A klub tagjai pedig, mint „a sorsnak kiszolgáltatott szereplők reménytelen (vagy roncsolt) passzivitása és

a megszakíthatatlannak ábrázolt, emberi léptékű idő révén lesznek Egésszé” (Forgách András). Nekik szólnak *a bázeli harangok*, miattuk és értük tettük fel a kérdést, hogy *forma vagy világnézet?* Miközben mi vitáztunk, rohamléptékben folyt a „*válságba torkolló nem törté-
nés*”, terjedt a tündéri és mocskos szegénység, kapott pofonokat az üvegbetétes boldogság. Itt senki nem vonz senkit, senki nem választ senkit, mégis vannak viszonyok, *bérmun-
kába ömlő szerelmek, áruviszony által lefojtott szubjektivitások*. Szegényei ők egy fiziológiai tökélyre berendezkedett világnak. „Szerepükbe fagyott emberek”, ellenpontjai az emancipáció mítoszából kifordult kelet-európai értelmiségnek.

(Gazsi, mit akarsz, mondd, mit?)

Te, miért nem változol át, miért akarsz klubtag lenni, miért akarsz inkább *egy új közvetítés* lenni? Tudod te is: végeláthatatlanul bizalmatlanok ők már az értelmiséggel. Elfáradt, levert és elhagyott osztály. Azt írod egy esszédben: „Van szociáldemokrata stílus: a Bauhaus, Kassák tipográfíája – a puritán, szikár modernizmus, amelynek emlékművei a »vörös Bécs« erődzerű bérlakásai (a Karl-Marx-Hof és a többi), Glasgow vöröstéglás lakótelepei, Chandigarh és Brasília.” Miért írod le mindezt? Hogy megszakítsad szívüket, hogy lázat kelts a betegségben szenvedőkben? Hallgass inkább! Hallgass, hogy még hangosabban, még *igazabban*, még valóságosabban tudj szólni. Fábry Zoltán írja: „A valóságirodalom: erkölcsi realizmus.” Valld be: ezért írsz, ezért vagy te is szomorú.

Ezért nem hagyod magára a Magányosok Klubját, ezért lettél *önmagad*, ezért lettél az övék. Utak elváltak, és talán először újra összeértek. Az új magányosság lírája után az új magányosság tudósai találkoztak. Még messze a vége, és menni kell, hiszen tél van, és a klubhelyiségben nincs fűtés.

Te, ugye, segítesz?

Gerner Viktória

AZ EGYENLŐTLEN FEJLŐDÉS ZSÁKUTCÁI

BEVEZETŐ ALBERT O. HIRSCHMAN

„THE CHANGING TOLERANCE FOR INCOME
INEQUALITY IN THE COURSE OF ECONOMIC
DEVELOPMENT” CÍMŰ CIKKÉNEK FORDÍTÁSÁHOZ

Albert O. Hirschman 1973-ban írta meg „The Changing Tolerance for Income Inequality in the Course of Economic Development” című cikkét, amely az egyenlőtlen gazdasági fejlődés politikai és társadalmi feltételeire hívja fel a figyelmet. Hirschman – és a fejlődésgazdaságtan – ezen elméleti irányváltását a hetvenes évek elejének fejlődési katasztrófái (development disasters) inspirálták, melyre a szerző két példát említ.¹ Hirschman ezen konfliktusok fényében változtatta meg a fejlesztési politikáról alkotott véleményét:

Nem vettem észre, hogy az egyenlőtlen növekedésről alkotott elméletemnek ilyen ellentétes következményei vannak. Ha észrevettem volna, megvizsgálom ezeknek a folyamatoknak a politikai feltételeit és következményeit. ... Így más úttörő kollégáimmal együtt meg vagyunk győződve arról, hogy nem fordítottunk elegendő figyelmet az általunk javasolt közgazdasági elméletek lehetséges politikai következményeire (Hirschman 1984: 108).

Hirschman fejlesztéspolitikai tevékenységét 1946-ban az FED alkalmazottjaként a Marshall-terv előkészítésében való közreműködésével kezdte, majd 1952-ben Kolumbiában folytatta a Nemzeti Tervezési Tanács mellett. A Világbank rezidens közgazdászaként és munkáltatója elvárásai szerint Hirschman feladata a külföldi segélyezésre alkalmas szektorok kiválasztása volt, illetve egy olyan fejlesztési terv kidolgozása, amely a beruházás serkentését, a hazai megtakarítások ösztönzését és a gazdasági növekedést tartotta szem előtt. Hirschman a készen kapott receptek és tervek helyett egy gyakorlat- és problémaorientált fejlesztési politikát támogatott: a már kialakult gazdasági folyamatok megerősítését, valamint a helyi szereplők ösztönzését arra, hogy kidolgozzák saját megoldásaikat (Hirschman 1984).

Kolumbiai tapasztalatai alapján közgazdászként is azt tekintette feladatának, hogy feltárja a bevált gyakorlatok mögött meghúzódó rejtett racionalitásokat (hidden rationalities – ezek ugyanis látszólag „perverz” vagy tökéletlen folyamatok voltak, melyek mindazonáltal hozzá tudtak járulni hatékony beruházási eredmények eléréséhez). Hirschman ebben az időszakban dolgozta ki a hátramutató kapcsolatok (backward linkages) és az egyenlőtlen fejlődés elméletét (unbalanced growth theory – Hirschman 1958). Mindkettő

1 A brit gyarmati uralom alól felszabadult Nigériában a függetlenségi küzdelmek során kiéleződtek az ország három régiója közti feszültségek. Amellett, hogy Igbo, Hausa-Fulani és Yoruba kulturálisan és vallásilag is különböztek egymástól, gazdasági fejlettségük is eltérő volt. A déli államok szorosabb világkereskedelmi és gazdasági kapcsolatokat építettek ki, illetve ezekben az években fedeztek fel olajlelő helyeket is a területükön. Mivel a déli tartományok féltek, hogy a többségben lévő észak uralma alá akarja hajtani a térséget, 1967-ben önálló állam alapítását kezdeményezték. Ennek sikeressége után tört ki a három évig tartó nigériai polgárháború.

Az 1971-es bangladesi függetlenségi harc részben szintén gazdasági feszültségek miatt robbant ki. A független Pakisztán 1947 után gazdasági fejlődésnek indult, ami azonban az ország keleti részét kevésbé érintette. Természetesen a gazdasági elnyomás mellett egyéb politikai és kulturális feszültségek is kialakultak az ország két régiója között, amelyek polgárháborúhoz, és végül Banglades függetlenségéhez vezettek.

Rosenstein-Rodan (1943) és Nurske (1953) kiegyensúlyozott iparosítási javaslataival áll szemben, azzal a koncepcióval, mely szerint több iparágat kell egyszerre egy nagy lökéssel (big push) fejleszteni. A hirschmani egyenlőtlen fejlődési modell alapján az iparágak egymás után indulnak fejlődésnek, így a fejlesztési politika feladata a kezdeti nagymértékű és széles körű segélyezés helyett a leghosszabb kapcsolatlánc elején álló iparág kiválasztása, illetve az ilyen kapcsolatok kiépülésének segítése.

A *Fordulat* jelen számában most először magyarul megjelenő *Changing Tolerance*-ban Hirschman felülbírálja és kiegészíti a kiegyensúlyozatlan fejlődés elméletét. A hetvenes évek tapasztalatai alapján belátja, hogy ez az elképzelés sok esetben ellentéteket szülhet a szektorok és a társadalmi csoportok között is. Felismeri, hogy egyes szektorok fejlődése gyakran egy másik visszaesésével vagy stagnálásával jár, habár fenntartja, hogy hosszú távon egy ilyen antagonisztikus folyamat is eredményezhet haladást. A kérdés csupán az, hogy milyen politikai feltételek mellett teljesülhet a pozitív hosszú távú hatás. Hirschman e cikke szerint ezt a társadalmi egyenlőtlenségek iránti tolerancia mértéke határozza meg. Híres alagút-metáforáját is a türelem kialakítását elősegítő mechanizmusok leírására vezeti be. Eszerint a gazdasági átalakulás periódusában a lakosság a későbbi jobb élet reményében viseli el a nehézségeket. Ahogy azonban az alagúthatás (tunnel effect) elhalványul, a polgárok úgy érzik, hogy a sok lemondás semmi eredményt nem hozott, és elkezdik a társadalmi és politikai berendezkedés alternatíváit kutatni.

Hirschman egy régóta tartó közgazdaságtani vitába kapcsolódott be, és emelte be politikaiszféra-dimenzióját, amikor a *Changing Tolerance*-ban a türelmet helyezte fókuszba a növekedés és az egyenlőtlenség viszonyának vizsgálatában. A klasszikus közgazdaságtan általánosan elfogadott premisszáját, mely szerint az egyenlőtlenség a gazdagok magasabb megtakarítási rátája miatt serkenti a gazdasági növekedést, Keynes az *Általános elméletben* (1936) kérdőjelezte meg először. Kuznets (1955) empirikus kutatása, mely fordított U görbe néven vált ismertté, azt az összefüggést támasztotta alá, hogy a fejlődés korai szakaszában növekednek a jövedelemegyenlőtlenségek, míg bizonyos szintet elérve ezek a különbségek csökkennek. A hetvenes években Okun (1975) a fejlett országok gazdaságpolitikájának viszonylatában elemezte ismét a hatékonyság és az egyenlőség közti átváltási viszonyt.

A *Changing Tolerance* az előbbiekhöz képest egy interdiszciplináris megközelítést alkalmaz, mely szerint az egyenlőtlenségekből származó politikai instabilitás hátráltatja a gazdasági növekedést. A hetvenes évekre a közgazdaságtanban is kezdett kialakulni a modelleknek egy olyan eszköztára, amely alkalmas lett az ehhez hasonló gondolatok

adaptációjára. Részben ebbe az irányba tesz lépéseket az eredeti cikk függelékében található (a magyar változatban elhagyott) formalizált modell, mely a cikk írói szerint „hasznos első lépésnek tűnik”. A kilencvenes években az „új politikai gazdaságtan”, avagy a politikai közgazdaságtan képviselői kezdték el a hirschmani gondolatok matematizálását és ökonometriai tesztelését. Alesina és Perotti (1996) új intézményi modelljében a gazdasági növekedés legfontosabb befolyásoló változója a beruházás, amely a gazdasági stabilitástól függ. Ez utóbbi azonban a politikai viszonyok beemelésének köszönhetően a társadalmi egyenlőtlenségek függvénye. Hasonló modellt alakított ki Persson és Tabellini (1994), ahol a medián szavazó saját gazdasági helyzetétől függően szavazhat az újraelosztás mértékéről. Így egy egyenlőtlen rendszerben a szavazók olyan nagy arányú újraelosztást pártolnak, amely hátráltatja a növekedést.

Kelet-Közép-Európa rendszerváltó országai esetére Claus Offe (1992) adaptálta először Hirschman *Changing Tolerance*-ban kifejtett gondolatait. Ezekre az országokra az egyidejűség dilemmája (dilemma of simultaneity) jellemző, ahol a piacgazdaságot és az állampolgári jogokat egyszerre kell kiépíteni. Így türelemre és az egyenlőtlenségek toleranciájára van szükség ahhoz, hogy a rendszerváltás vesztesei ne használják fel újonnan szerzett politikai jogukat arra, hogy a szabad piacot a kialakuló egyenlőtlenségek miatt eltöröljék. Offe négy lehetséges forgatókönyvet vázol fel a válság elkerülésére, az alagúthatást kialakító intézményrendszerrel függően. Elsőként említi a jól teljesítő gazdaságot, avagy a gazdasági csodát, amely kiküszöböli az egyenlőtlenségeket; másodikként a külső, nemzetközi intézményi környezet nyomását, amely fenntartja az alagúteffektust; harmadszor egy olyan belső újraelosztási rendszert, amely fenntartja a tolerancia szükséges szintjét; végül a „polgári társadalom kollektív cselekvőinek” létrejöttét, amely a lemaradók érdekeinek képviseletén keresztül küszöböli ki az elégedetlenségeket.

Magyarország elmúlt fél évtizedének vizsgálatára Greskovits Béla (2008) alkalmazta Hirschman *Changing Tolerance* című cikkének gondolatait, melynek kapcsán elsősorban a gazdasági nehézségek és a politikai egyensúlyvesztés összefüggéseivel foglalkozott. Megállapításai szerint Magyarországon más szerzők elméleteivel szemben nem elsősorban a rendszerváltás következtében marginalizálódott csoportok veszítették el az egyenlőtlenségekkel kapcsolatos türelmüket az EU-csatlakozás óta, hanem a középosztály. Annak ellenére, hogy ezt a réteget kevésbé érintik hátrányosan a társadalmi egyenlőtlenségek, hajlamosabbak a politikai radikalizmusra. Ezt Hirschman elmélete alapján azzal magyarázza, hogy a vagyoni státuszon kívüli előrehaladásban olyan korlátokat érzékelnek, amelyek leküzdése reménytelennek tűnik.

Albert O. Hirschman sokáig lázadónak vallotta magát az ötvenes évek fejlődéelméleteit és a Világbank programjait kidolgozó főáramú közgazdászokkal szemben (Hirschman 1984). Módszertani különállása miatt sokan szakadárként tekintettek rá; Paul Krugman (1994) véleménye szerint „néhány csodálatos írás, néhány inspiráló meglátás és egy intellektuális zsákutca” köszönhető neki.

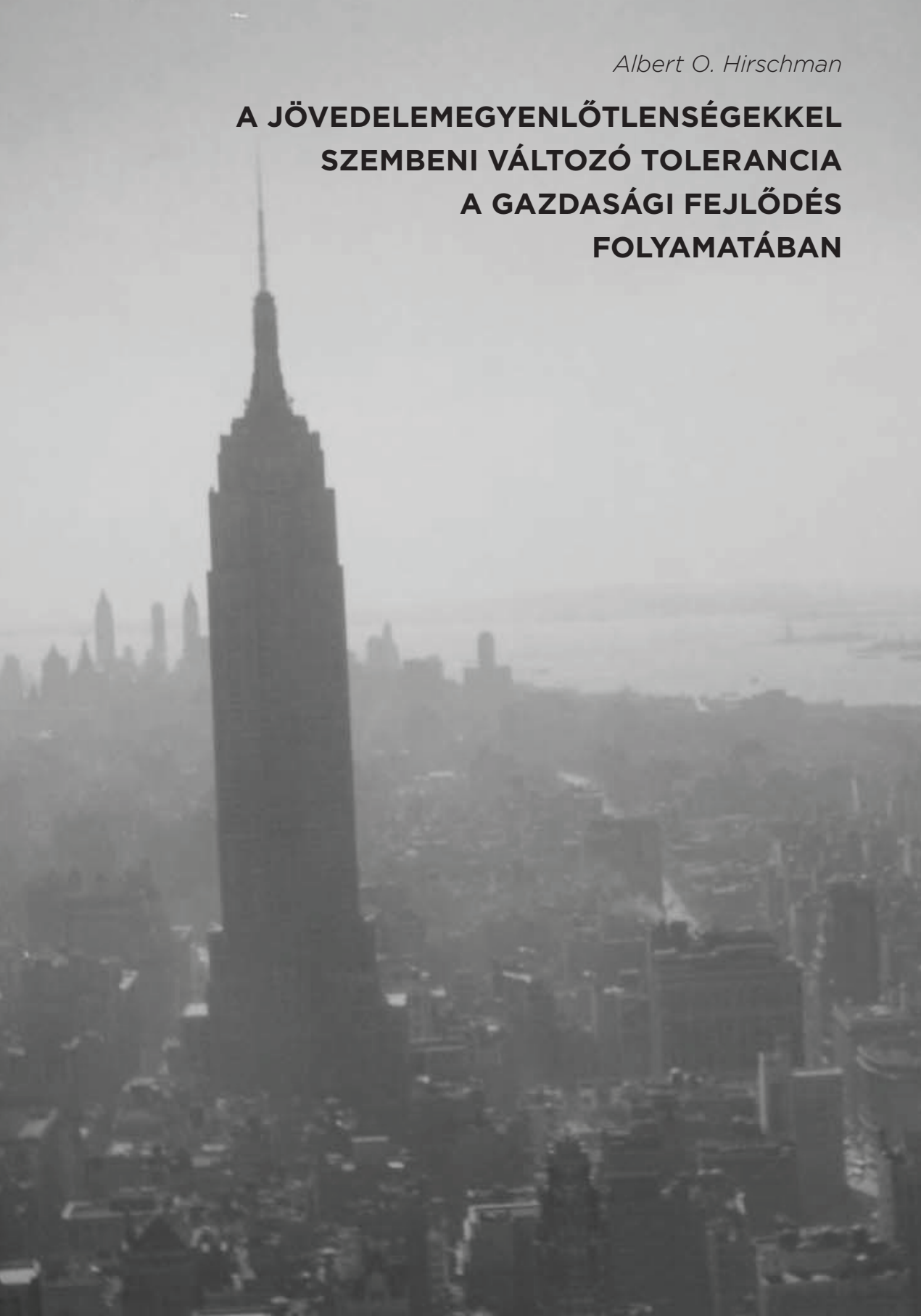
Ennek a sommás értékelésnek azonban ellentmond, hogy húsz évvel a *Changing Tolerance* megírása után a politikai közgazdaságtan kibontakozásával mindinkább bekerülnek a főáramba a cikkben alkalmazotthoz hasonló interdiszciplináris megközelítések. Másrészt a közgazdaságtan eszköztárából is előkerültek azok a modellek, amelyek rációznak arra, hogy Hirschman elmélete zsákutca lett volna. A hirschmani „toleranciaelmélet” kelet-közép-európai régióra való alkalmazása pedig olyan új megközelítéseket hoz be gazdaságpolitikai elemzésekbe, melyek jól ötvözik a közgazdasági és a politikai elemző nézőpontjait.

HIVATKOZOTT IRODALOM:

- Alesina, Alberto–Perotti, Roberto (1996): Income Distribution, Political Instability and Investment. *European Economic Review* (40): 1203–1228.
- Greskovits Béla (2008): Gazdasági nehézségek és politikai egyensúlyvesztés Kelet-Közép-Európában. *Politikatudományi Szemle* (1): 81–94.
- Hirschman, Albert O. (1958): *Strategy of Economic Development*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Hirschman, Albert O. (1984): A Dissenter's Confession: „The Strategy of Economic Development” Revisited. In: *Pioneers in Development*. (Szerk. Meier, Gerald–Seers, Dudley.) New York: Oxford University Press, Published for the World Bank.
- Keynes, John Maynard (1936): *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London: Macmillan. [Magyarul: A foglalkoztatottság, a kamat és a pénz általános elmélete. Ford.: Erdős Péter. Budapest: KJK. 1965.]
- Krugman, Paul (1994): *The fall and the rise of development economics*. Interneten: The Official Paul Krugman Web Page <http://web.mit.edu/krugman/www/> (2008. 08. 28.)
- Kuznets, Simon (1955): Economic Growth and Income Inequality. *The American Economic Review* (45)1: 1–28.
- Nurkse, R. (1953): *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*. Oxford: Basil Blackwell.
- Offe, Claus (1992): Demokratikusan tervezett kapitalizmus? *Szociológiai Szemle* (92)1: 5–21.
- Okun, Arthur (1975): *Equality and Efficiency: The Big Trade-off*. Washington DC: The Brookings Institution.
- Persson, Torsten–Tabellini, Guido (1994): Is Inequality Harmful for Growth? *American Economic Review* (84): 600–621.
- Rosenstein-Rodan, P. (1943): Problems of Industrialization of Eastern and Southeastern Europe. *Economic Journal* (53): 202–211.

Albert O. Hirschman

**A JÖVEDELEMEGYENLŐTLENSÉGEKKEL
SZEMBENI VÁLTOZÓ TOLERANCIA
A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS
FOLYAMATÁBAN**

A politikai és gazdasági fejlődés tudományos vizsgálatában az értékek egyfajta drasztikus átformálódásának lehetünk tanúi. Ehhez a változáshoz sorozatos katasztrófák vezetnek el, amelyek olyan országokat sújtottak, melyekben azt megelőzően – legalábbis látszólag – erőteljes fejlődés volt folyamatban. A nigériai polgárháború vagy Pakisztán véres események közepette való széthullása a leglátványosabb példái az ilyen „fejlődési katasztrófáknak” (development disasters).

Egyre többet hallhatunk a régi típusú – a növekedési rátákra, iparosításra, nemzetközi segíyezésre összpontosító – fejlődésgazdaságtan csődjéről, illetve arról, hogy szükség van egy teljesen új doktrínára, mely a jövedelemelosztást, a foglalkoztatást, illetve az önálló fejlődés fontosságát hangsúlyozza.¹

Ez a tanulmány nem kíván szembemenni ezzel az új gondolkodásmóddal, amely egy egészséges reakció a jelenlegi problémákra, és bizonyos szinten válaszokat is ad azokra. Mégis, ez az írás egy olyan szerző tollából született, aki a témával kapcsolatos folyton visszatérő emlékeit és erős érzelmi kötődését résztvevő megfigyelőként szerezte, és aki szerint az ötvenes és a korai hatvanas években az érintett országokban a fejlődésért való intellektuális lelkesedés valóban okot adott a bizakodásra. Ugyanakkor nem ismertük fel ennek a reményekkel teli, sőt túlbuzgó első fázisnak a bizonytalan és átmeneti természetét. Ez az esszé egy kísérlet annak megértésére, hogy miben lett igazunk, illetve miben tévedtünk. Érvelésünk igen absztrakt szinten marad, számos közgazdaságtanon kívüli területet is bejár, és néha alkalomszerűen eltér a közvetlen tapasztalati anyagoktól és vonatkozási pontoktól, amelyek az időszak kiindulópontját képezik.

ELÉGEDETTSÉG MÁSOK SIKEREIVEL: AZ ALAGÚTEFFEKTUS

Mindenekelőtt szeretném explicite bemutatni alapállításumat. Elképzelhető, hogy a gyors gazdasági fejlődés azon korai szakaszában, amikor a jövedelmi egyenlőtlenségek szektorok, osztályok és régiók között hajlamosak élesen növekedni, ezeket az egyenlőtlenségeket a társadalom eltűri. Ha szerencsés módon kifejlődik a társadalmakban ez a tolerancia iránti képesség, a növekvő egyenlőtlenségek rendkívül jól kiegyensúlyozhatóak általa. Viszont ez a fajta türelem olyan, mint a hitel: egy idő után törleszteni kell. Esetünkben a törlesztés akkor indul meg, ha az egyenlőtlenségek a várakozásoknak megfelelően végül újból csökkenésnek indulnak. Ha ez elmarad, akkor elkerülhetetlenül baj lesz, akár katasztrófa is bekövetkezhet.

Hogy ezt az állításunkat plauzibilissé tegyük, először is egy analógiával élek. Tegyük fel, hogy egy kétsávos alagútban vezetek, ahol mindkét sávban azonos irányban lehet haladni. Egy komoly közlekedési dugóba kerülök. Egyetlen autó sem képes haladni egyik sávban sem addig, ameddig el tudok látni (nem túl messze). A bal sávban állok, és természetesen le vagyok törve. Aztán egy kicsit később a jobb oldali sávban álló sor elindul. Magától értetődő módon jobb kedvre derülök, hiszen tudom, hogy a dugó megszűnik, és

1 E témában egy különösen hatásos érvrendszerért lásd Haq (1971).

az én sávom is elindulhat bármelyik pillanatban. Noha még mindig mozdulatlan az autóm, sokkal jobban érzem magam, mint ezelőtt, mert számítok arra, hogy hamarosan haladhatok. De tegyük fel, hogy a várakozásom nem jön be, és csak a jobb sávban lehet haladni: ebben az esetben a sávomban levő sofőrökkel összeesküvésre gyanakszunk, sokunk egy idő után dühös lesz, és készek vagyunk korrigálni a nyilvánvaló igazságtalanságot direkt cselekvéssel (például szabálytalanul átlépni a két sávot elválasztó dupla vonalat).

Ezt a situációt könnyű lefordítani a jóléti közgazdaságtan nyelvezetére.² Az egyéni jólét szintje az adott individuum aktuális elégedettségétől függ (vagy a jövedelmi helyzetétől, mint proxytól), illetve várt jövőbeli elégedettségi szintjétől (vagy a jövedelmétől). Vegyük adottnak, hogy az egyén nagyon kevés információval rendelkezik a jövőbeli jövedelmével kapcsolatban, de bizonyos későbbi időpontban néhány rokona, szomszédja vagy ismerőse magasabb jövedelmi vagy társadalmi pozícióba kerül. Egyrészt számít rá, hogy az ő sorsa is előbb-utóbb jobbra fordul, tehát jólétében növekedést okoz mások előremenetele – legalábbis egy darabig. Célszerű erre a kezdeti érzésre így hivatkozni: „alagúteffektus”.

Úgy gondolom, hogy ez egy egyszerű és igen meggyőző tétel. Jóllehet valószínűleg részletesebben és nagyobb körületekintéssel kellene megfogalmazni, hogy láthatóak legyenek az érvényességéhez szükséges feltételek, de az talán megengedhető, hogy újszerűsége miatt felhasználjam érvelésemben. Az alagúthatás azért működik, mert mások előrelépése a kedvező külső körülményekről informál bennünket; az ilyen információk birtokában olyan jóérzés tölt el minket, ami ellensúlyozza, de legalább időlegesen kiiktatja az irigységet. Noha hosszú ideje az irigység talán a legantipatikusabb a hét fő bűn közül, mivel – ellentétben a bujasággal, az élvhajhászással, a göggel stb. – semmiféle kezdeti örömet nem okoz az ilyen embernek, mégiscsak egy erőteljes emberi érzés. Antropológusok, szociológusok és közgazdászok írásai általánosságban igazolják egymástól függetlenül, hogy ha valakinek sikerül jövedelemben vagy státuszban előrelépni, miközben én a korábbi jóléti szintemen maradok, akkor rosszabbul fogom magam érezni, mivel a saját relatív pozícióm gyengül.

A közgazdaságtan ezt a jelenséget a relatív jövedelmi hipotézis fogalmával írja le, mely szerint az egyéni jólét fordítottan arányos olyan személyek jövedelmével vagy fogyasztásával, akiket az adott ember figyelembe vesz.³ A szociológiában ugyanezt a

2 Az eredeti tanulmány végén megtalálható egy matematikai függelék, amely az állítás és a mögötte húzódó érvelés formális kifejtését tartalmazza. A fordításban ez a függelék nem szerepel, de a tanulmány állításait és érvelésének megértését érdemben nem befolyásolja [a ford.].

3 Duesenberry (1949). Egy világos vázlatos kifejtés Harvey Leibensteinnél (1962), aki három lehetséges útját különbözteti meg annak, ahogy az egyének összevetik saját jövedelmeiket másokéival: „(1) A »tiszta Pareto-összehasonlítás« szerint minden egyes egyén figyelembe veszi saját jövedelmét, de másokét nem; (2) a »ortaszlet-összehasonlítás« szerint a jövedelmek elosztását mindenki egy relatív szempontból nézi, de nem a saját abszolút jövedelmének a nagyságából; és (3) a »kompromisszumos Pareto-összehasonlítás«, mely szerint minden egyes személy figyelembe veszi saját jövedelmének abszolút nagyságát és a saját relatív jövedelmi helyzetét” (i.m.: 301). A „tiszta Pareto-összehasonlítás”, amelynek keretében egy egyén hasznosságát nem csökkenti szomszédjának

jelenséget a 'relatív depriváció' címszó alatt szokás tárgyalni. Jóllehet, ezt a kifejezést néha a valós teljesítmények várakozásoktól való elmaradásának jelenségével azonosítják, bevett jelentése szerint mégis olyan személyek vagy csoportok által tapasztalt érzés, akik mások mögött kullognak, vagy olyanok, akik látják, hogy mások utolériük őket jövedelemben, befo-lyásban vagy státuszban.⁴ Végezetül az antropológusok, akik kevésbé használják a szociológiai zsargont, egész egyszerűen az 'irigység' fogalmával írják le azt az érzést, amelyet a kicsi és szegény közösségeken belül a tagok elszigetelt előréjutása vált ki. Az antropológusok számos olyan intézményt vizsgálnak, amelyek az irigységnek a társas kötelekekre és a társadalmi kohézióra való potenciálisan destruktív hatását hivatottak mérsékelni. Ilyen társadalmi mechanizmusok lehetnek a fieszták, vagy az ajándékozások szokása, vagy a gazdagok kinevezése a sok költséggel járó, tiszteletbeli pozíciókra.⁵

Ne legyen kétségünk afelől, hogy a fenti megközelítések alátámasztására számos, masszív adatgyűjtéssel megalapozott írás született. Mégis, a bemutatott kutatási irányok elveinek feltétlen elfogadása elfedheti az alagúthatás működési módjának, illetve jelentőségének számos aspektusát.

Egy újfajta megközelítés kiindulópontja lehet az, ha a szóban forgó jelenséget megpróbáljuk az ellentétes irányból értelmezni. Tegyük fel például, hogy a szomszédom vagy egy ismerősöm helyzete nem javul, hanem éppenséggel romlik (például elveszíti állását). Mindeközben az én helyzetem változatlan marad. Ebben az esetben én a relatív depriváció ellentétjét tapasztalom meg, azaz valamifajta relatív gazdagodást fogok érezni? Ez valószínűtlen, már csak azért is, mert az irigység, bár rettenetes bűn, összességében egy szelíd érzés a kárörömhöz (Schadenfreude) képest. Ez az érzelem akkor jön létre, ha boldogsággal tölt el az, ha valaki mást sérelem ér. Fontosabb magyarázat a fordított alagúthatás: a szomszédommal történetek annak előjeleként értelmezem, ami a jövőben velem is meg fog történni, ezért nyugtalanra és aggodóvá válok – jóléti szintem csökkeni fog korábbi állapotomhoz képest, éppen úgy, ahogy most a szomszédomé. Ez a reakció jól ismert a gazdasági visszaesés időszakainak kezdetén, illetve annak általánossá válásakor.⁶

növekvő jövedelmi helyzete, ameddig saját jövedelemének nagysága nem változik, egy megszorító esetet képez ebben a sémában. Ebben nincs is lehetőség pozitív kölcsönhatásra az én és a szomszédom hasznossága között.

4 Ennek kiváló áttekintését és bibliográfiáját adja Pettigrew (1967). A koncepciót Stouffer (1949) és munkatársai vezették be a köztudatba jól ismert monumentális, a második világháborús amerikai katonaságról szóló tanulmányukban. Lásd lejjebb 9-es megjegyzés, p. 552. A koncepció szűkebb és használhatóbb jelentésének fejlődését lásd Runcimannál (1966). A tágabb értelmezés, ami gyakorlatilag egyenlőségjelet tesz a relatív depriváció és az elégedetlenség bármilyen formája közé, megtalálható Gurrnél (1970).

5 Lásd hetedik fejezet, melynek címe „The Fear of Envy”, Foster (1967) és Cancian (1963), p. 135 és még többször.

6 Lásd még 6-os megjegyzés, p. 557.

A gazdasági ciklus fellendülési szakaszában minden bizonnyal az ezzel ellentétes hatásmechanizmus lép működésbe. Ebben a helyzetben az a hír, hogy szomszédom viszszaakapta állását (jóllehet én még mindig állástalan vagyok) nagy valószínűséggel örömet fog okozni nekem, hiszen a fenti jelenséget annak megerősítéseként értelmezem, hogy jobb idők közelegnek számomra is. A bizakodás pedig legyűr bármilyen lehetséges irigységet. Ez a példa érvényes lehet az erőteljes fejlődési pályán levő országokra is.

Ameddig tart az alagúteffektus, mindenki jobban érzi magát, azok is, akik valóban gazdagabbak lettek,⁷ illetve azok is, akik nem. Tehát elképzelhető, hogy a növekedésből származó jövedelmek egyenlőtlen eloszlását a társadalom minden tagja preferálja egy egalitárius disztribúcióval szemben.⁸ Egy ilyen helyzetben a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése nemcsak politikailag lenne tolerálható, hanem egyenesen kívánatos is lehetne a társadalmi jólét szempontjából.

BIZONYÍTÁS

Jóllehet az alagúthatás fent bemutatott lehetséges kimenetele egy elméleti kuriózum, a mechanizmus maga biztosan nem az. Számos ország esetében ennek realitása az alapos szemlélődő számára nyilvánvaló. Érdekes módon gyakran olyan kutatók bukkantak rá a jelenségre, akik éppen az ellentétes folyamatokat szerették volna vizsgálni, és meglepődtek, vagy kicsit csalódtak, amikor az urbánus szegények körében nem találtak forrongó elégedetlenséggel vagy forradalmi hevülettel.

Első példánk egy évtizede végzett kérdőíves felmérés eredménye a Rio de Janeiro-i favelákban, amihez a kutatók a következő kommentárt fűzték:

A nyomortelepeken élőknek az ország helyzetéről alkotott véleményét úgy is megismerjük, ha afelől érdeklődünk, hogy az érintettek mennyire gondolják úgy, hogy a gazdasági növekedés számukra is valódi előnyöket hoz. Amikor 1961 februárjában azt kérdeztük, hogy az illető személyes életkörülményei az elmúlt 5 évben javultak, stagnáltak vagy romlottak, közel minden második nyomortelepen élő úgy válaszolt, hogy jelenlegi helyzete romlott. Tízből hárman azt mondták, hogy saját helyzetük nem változott. [...] Ugyanakkor általános meglepetésként hatott ránk, hogy a vélekedés, miszerint a dolgok számukra érezhetően nem mennek jobban, nem eredményezett csalódást általában az iparosítással szemben. A favelák lakói az iparosításra továbbra is a jóléthez vezető útként tekintenek. Azt nem tagadták, hogy a hazai ipari termelés növekedése a hozzájuk hasonló emberek számára előnyös volt; csak azt említették, hogy ezalatt az ő saját helyzetük nem változott érezhetően. Azaz, amikor arról kérdezték őket, hogy a hozzájuk hasonló emberek részesednek-e az iparosítás előnyeiből, jellemzően igennel válaszoltak. Mégis,

7 Lásd mégis a III. részt lejjebb.

8 Lásd a matematikai függelékét ezen eset feltárásához.

magyarázataik majdnem teljes egészében csak a mások számára növekvő álláslehetőségekre terjedtek ki – barátokról, ismerősökről, vagy egyszerűen más brazilokról beszéltek (Bonilla 1961).

Szintén egy még a hatvanas években keletkezett írás szerint egy ismert mexikói politológus a „reményfaktor” kifejezést használta a meglepően hosszú ideje tartó politikai stabilitás magyarázataként (Casanova 1965). Még azután is, hogy ez az állítás érvényét veszítette az 1968-as események és a tlalololcói mézszárlás után, egy másik megfigyelő is hasonló következtetésekre jut:

Annak ellenére, hogy az egyéni előrelépés perspektívái korlátozottak, fel lehet hozni egy érvet arra, hogy miért találkozhatunk mégis kisebb mértékű csalódással a fejlődési folyamattal kapcsolatban az alacsonyabb osztályok körében annál, mint amire számítani lehetett. Párhuzamosan az iskolai oktatás gyors terjedésével és a növekvő migrációval, számos viszonylag egyszerű útja kínálkozik az egyéni előrelépésnek. Így, még ha az egyén nem is képes álláshoz jutni vagy nem képes jövedelmi helyzetén, illetve társadalmi pozícióján javítani, attól még valószínű, hogy *ismer egy vagy több személyt*, akik ezen szempontok alapján sikeresek voltak... (Barkin 1971).

Egyfelől az alacsony jövedelmek, a rossz munkakörülmények vagy az általános nélkülözés objektív volta, másfelől a bizakodás szubjektív állapota szintén megtalálható volt Puerto Ricóban az ötvenes évek második felében:

Úgy gondoljuk, hogy a Puerto Ricó-iak sokkal jobb helyzetben vannak annál, mint amit a jövedelem, az iskolázottság vagy a foglalkoztatás objektív tényei mutatnak... A Puerto Ricó-i emberek érzékelik a létező markáns egyenlőtlenségeket. Mégsem érzik magukat ettől különösebben depriváltak, teljesen kiszolgáltatottnak pedig semmiképp sem. És csakugyan, bizonyos értelemben életszemléletük és várakozásaik köszönő viszonyban sincsenek objektív helyzetükkel... akárhogy is nézzük, ezek az emberek minden szinten tele vannak reménnyel a jövőt illetően (Cardoso és Reyna 1968).

Két latin-amerikai szociológus az egész kontinenssel foglalkozó cikkében jól ragadja meg ennek az érzelmi állapotnak a lényegét: „...a későbbre tolódo társadalmi mobilitás mintái, jól lehet, bizonyos értelemben mesebelinek tűnnek, mégis hatásosak” (Tumin és Feldman 1961).

Végezetül idézni szeretnék néhány megvilágító erejű személyes megjegyzést azoknak az országoknak a közhangulatával kapcsolatban, ahol a huszadik század közepi kapitalista fejlődés hirtelen „beindult”. A következő néhány sor részlet egy egyesült államokbeli antropológus venezuelai tartózkodásáról szóló visszaemlékezéseiből, amelyet egy olyan cikkében idéz, amely egy közelmúltbeli kubai utazásának rokonszenves leírása:

Arról gondolkodtam, amit Kubában és Venezuelában láttam, valamint a saját orszá-
gomról ... azon elmélkedtem, hogy amikor Venezuelában jártam, először éreztem
azt, hogy észrevettem valamit a saját hazámmal kapcsolatban, amit korábban ott
nem: az idealizmust, amely [az Egyesült Államokban] tapasztalataim szerint elvá-
laszthatatlan a materializmustól és az egyéni önmegvalósítástól. A venezuelaiaknak,
akiknél a gazdasági fejlődés csak most kezdődött ... a materiális javak fogyasztásá-
nak demokratizálódása és a lehetőségek megnyílása – legalábbis azok számára, akik
képesek is élni vele – valóban izgalmas és felszabadító eszme (Peattie 1969).

Ez a megállapítás két szempontból is érdekes. Először is, érzékletesen mutatja be a fejlődés
korai túlbuzgó fázisát, amikor is az alagúthatás működik; másrészt illusztrálja a nagyfokú
társadalmi igazságosság iránt elkötelezett értelmiség vonakodását az effektus létezésé-
nek elismerésétől – túlságosan is szembemegy bármilyen őszinte beszéddel a szájalomra
méltó „hamis tudat” hangoztatásával, de a vulgaritás határát súroló atmoszférajellemzé-
sével is az olyan kifejezések használatán keresztül, mint „izgalmas és felszabadító eszme”.
Talán azt is hozzátehetjük, hogy a társadalomtudósok intenzív versennyel teli közegben
dolgoznak, ahol az irigység és a relatív depriváció pregnánsabb jelenségek, mint a valaki
előrejutása által indukált bizakodás érzése. Kissé félünk ilyen személyeskedő érveket elő-
hozni, de talán mégis segíthetnek megmagyarázni, hogy az alagúteffektussal eddig miért
is nem foglalkoztak behatóbban és szisztematikusan különböző gazdasági vagy szocioló-
giai elméletek keretében.

KÖVETKEZMÉNYEK AZ INTEGRÁCIÓ ÉS A FORRADALMAK SZEMPONTJÁBÓL

Ezt a fejezetet egy rövid kitéréssel kell kezdenem. A „reményfaktor” előző részben ismerte-
tett különböző leírásai erősen azt sugallják, hogy e tanulmány tárgya besorolható a poli-
tikai szociológia egy ismerős témakörébe: a társadalmi mobilitás hatása a politikai stabili-
tásra és társadalmi integrációra. Ezt a kapcsolatot rendszeresen vizsgálják a társadalmilag
mobil rétegek változásokra adott reakciói szempontjából, de én sokkal inkább azokra kívá-
nok összpontosítani, akik kimaradnak ebből a folyamatból. A felfelé mobil személyek szem-
pontjából a közgazdász egyszerűen hajlamos azt gondolni, hogy nincs is semmiféle prob-
léma: a korábbiból jobb helyzetbe kerülve az emberek valószínűleg elégedettebbek lesz-
nek az őket körülvevő világgal. A társadalomtörténet inkább azt mutatja, hogy a dolgok
ennél sokkal bonyolultabbak: ahogy azt Tocqueville megjegyezte, nem minden felfelé
mobil ember válik szükségszerűen és azonnal a társadalom tartópillérévé; éppen ellenke-
zőleg, ellenséges érzelművé és felforgatóvá válhat bizonyos hosszabb ideig. Ennek a meg-
lepő fejleménynek a legfőbb oka a részleges és csonka mobilitás jelensége: az előrelé-
pők, akik csupán a komplexen értelmezett társadalmi státusz egy (például vagyoni) dimen-
ziójában léptek feljebb, azzal találják szemben magukat, hogy továbbra is sok akadály,

merevség és diszkriminatív gyakorlat akadályozza további felemelkedésüket különösen egyéb dimenziók mentén, illetve a hagyományos elit sem fogadja be őket teljesen. Következésképp ezek a csoportok érzik, hogy minden erőfeszítésük és valós teljesítményük ellenére még nem „értek révbé”.⁹ Csak ha a társadalmi mobilitás hosszú időn át tart, és a társadalmi rétegződés hagyományos rendszere jelentős mértékben erodálódik, számíthatunk a felfelé mobil polgárok teljes integrációjára vagy „kooptálására”.

Az *újjazdagokat* diszkrimináló régi elit magatartása semmi esetre sem az egyetlen oka annak, hogy a felfelé mobil rétegek bírálják azt a társadalmat, amelyben elérték sikereiket. Egy „jóindulatú” interpretáció arra a lehetőségre mutat rá, hogy a társadalmi igazságsággal kapcsolatos, korábban kialakult és megszilárdult attitűdök nem változnak meg egy csapásra, mielőtt a materiális jóléthez kapcsolódó, égető személyes problémák megoldódnak – ehhez viszonylag hosszú időtartamnak kell eltelnie.

A felfelé mobil csoportok viselkedése így épp a fordítottja annak, mint ami a lemaradónál megfigyelhető: az ellentmondásokkal teli első fázisban a felfelé mobil csoportok osztályrésze a frusztráció és az elidegenedés, míg a lent maradók egyre bizakodóbban tekintenek a jövőbe. Ez a következtetésünk csak addig tartható, ameddig a nem mobilak csupán a mobil osztályok vagyonának növekedését veszik észre, és nincsenek tudatában az ezek által gerjesztett új problémáknak. Ehhez képest a második szakaszban teljes szerepcserét figyelhetünk meg: a mobil csoportok integrálódnak, az immobilak viszont elveszítik a felemelkedésbe vetett hitüket, és a fennálló rend ellenségeivé válnak. Azonban felettébb valószínűtlen, hogy a szakaszváltás időpontja egybeessen a két különböző csoport esetében. Nyilvánvalóan az eltolódás lesz inkább jellemző. Elképzelhető, hogy az előrelépők integrálódnak, míg a hátramaradókat továbbra is kordában tartja az alagúthatás. Ennél is érdekesebb az a helyzet, amelyben a nem mobil rétegek számára már eljött a kiábrándulás pillanata, miközben a mobil csoportok még nem illeszkedtek be. Ez utóbbi esetben nagyon nagy a társadalmi kataklizmák kialakulásának a veszélye. Ez a magyarázat a forradalmak kialakulásának elméleteként is megállja a helyét.¹⁰ Ennek a mellékszálnak a kifejtését a történészekre kell, hogy hagyjuk. A továbbiakban visszatérünk az alagúteffektus, illetve annak ellenkező irányba való fordulása elemzéséhez.

9 Egy kiváló áttekintésért, amely különös figyelmet szentel ennek a problémának, lásd Germani (1966). Természetesen az is lehetséges, hogy a törekvés, amint felmerül, megelőzi az eredményeket, de a felfelé mobil rétegek elégedetlenségének ezen magyarázata sokkal kevésbé meggyőző, mint ami a szövegben található.

10 Ernest Labrousse francia történész szerint a forradalmi helyzetek akkor alakulnak ki, ha „a társadalmi csoportok döntő többsége egyesül a létező társadalmi és az uralmi rend teljes elutasításában” Cobb (1969).

A BIZAKODÁS JÓLESŐ ÉRZÉSÉTŐL A FELHÁBORODÁSIG

Mint ahogy erre korábban már rámutattam, a mások előrejutása láttán érzett reménykedés nem a jóindulatból vagy az altruizmusból, hanem szigorúan a racionális várakozásokból táplálkozik: számítok arra, hogy hamarosan én is jobb helyzetbe kerülök. A várakozások be nem teljesülése egy idő múlva csalódottságot eredményezhet, azaz az új rend ellenségévé válhatok. A támogatóból ellenséggé válás tisztán az idő múlásával magyarázható – nem valami különleges külső esemény váltja ki ezt a drámai fordulatot. Ebből a szempontból a társadalmi konfliktusok általunk felvázolt elmélete teljesen különbözik a „J görbe” hipotézistől, amely a forradalmak kitörését a gazdasági teljesítmény egy korábbi hosszabb fellendülést követő hirtelen lelassulásának tulajdonítja (Davies 1962). Egy ilyen leszálló ág kétségkívül megnöveli a zavargások valószínűségét, de bekövetkezésük semmi esetre sem szükségszerű. Amennyire szerencsés és hasznos bizonyos szempontból az alagúteffektus (hiszen ellensúlyozza az egyenlőtlenségek növekedését a fejlődés kezdeti szakasza során), annyira csalárd is: a döntéshozók számára nem szolgál semmiféle előzetes iránymutatással saját kimerülésének időpontjáról, vagyis nem jelzi előre azt, hogy a döntéshozóknak mikortól kell számítaniuk a közhangulat drasztikus megváltozására. Ezért a politikusok a reményekkel teli korai szakaszban önelégült semmittevésbe ringathatják magukat, de az első szakaszt egy idő múltán a közvélemény vehemensen el fogja utasítani, mint egy olyan korszakot, amelyben „a gazdagok még gazdagabbak, a szegények pedig még szegényebbek lettek”¹¹

Szemantikai újítások és cserék talán a legjobb előjelei a társadalmi közhangulat megfordulásának. Egy példa: az ötvenes években François Perroux hatására a „pole de croissance” (növekedési pólus) kifejezés széles körben elterjedt a fejlődő országok gyorsan

11 Csábító az amerikai fegyveres erők második világháború alatti moráljáról készült híres kutatás paradox eredményének egyfajta újraértelmezését adni a megelőző sorokhoz kapcsolódóan. Miközben a háborús előreléptetések sokkal gyakoribbak voltak a légierőnél, mint a katonai rendőrségnél, egy Stouffer és munkatársai által végzett felmérés szerint több frusztrációval lehetett találkozni az előbbiben, mint az utóbbiban. Ez az eredmény az eredete és a fő megalapozása a relatív depriváció elméletének. A tanulmány azt állítja, hogy a légierőnél az előléptetések, noha gyakoribbak voltak, mint más haderőnemnél, mégis lemaradtak időben azokhoz az előzetes várakozásokhoz és törekvésekhez képest, amelyeket a ténylegesen előreléptettek és a gyors karriert csinálók generáltak. Miközben más társadalomtudósok a későbbiekben erre eltérő magyarázatokkal szolgáltak, mégsem fordítottak sok figyelmet az idő dimenziójára. A felmérést a háborúban viszonylag későn, 1944-ben végezték. Nem valószínűbb-e mégis, hogy ha ugyanazt a felmérést korábban végzik el, annak eredménye megerősítette volna azt az ésszerű előzetes várakozást, hogy a kinevezési hajlandóság magasabb a légierőnél, mint a katonai rendőrségnél? A háború elején néhány gyors előrelépése a ranglétrán bizonyára megerősítette a harci morált az alagúthatásnak megfelelően; csak később, amint a légierő különböző tagjai elérték a legmagasabb kinevezésüket, és nem sikerült előzetes várakozásaik alapján előrébb lépniük, lett körükben a frusztráció az uralkodó hangulat – lásd Stouffer (1949).

iparosodó nagyvárosainak jellemzésére. A következő évtizedben viszont ezt a kifejezést, amely a növekedésnek a fejlődő országok teljes területére való kiterjedését sugallta, felváltotta a „belső kolonizáció” fogalma. A belső kolonizáció pedig már a gyarmati munkamegosztás fejlődő országokon belül megfigyelhető reprodukálódását volt hivatva jelölni.

AZ ALAGÚTHATÁS TÁRSADALMI, TÖRTÉNETI, KULTURÁLIS ÉS INTÉZMÉNYI MEGHATÁROZÓI ÉS INTENZITÁSA

Ezek után feltehetjük a kérdést: milyen típusú társadalmakban fog az alagúthatás megjelenni és megerősödni? Melyek azok a feltételek, amelyek fennállása esetén ez a jelenség hosszú ideig kitart, és melyek azok, amelyek mellett a remény gyorsan elenyészik, átadva helyét a csalódottságnak, az elidegenedésnek, és a társadalmi rend igazságtalansága miatt érzett dühnek. Döntő fontosságú megválaszolni a kérdést, hogy operacionalizálhassuk a hipotézisünket, és tisztázhassuk annak empirikus és heurisztikus hasznavehetőségét.

Annak feltétele, hogy erős legyen az alagúthatás (vagy legalábbis létezzen), az, hogy a nem előrelépő csoport képes legyen legalább egy darabig közel érezni magához az előrelépőket. Más szavakkal, a két csoportot nem választhatják el áthatolhatatlannak érzett korlátok. Az osztályhatárok képlékeny vagy merev volta tehát nyilvánvaló ráhatással van az alagúteffektus intenzitására.

Azonban az osztályalapú társadalmi rétegződés a mi szempontunkból egy korlátozott hasznossággal bíró kategorizálás. Mégis, ahogy a kiegyensúlyozatlan gazdasági fejlődés halad előre, bármilyen ugrás többféle társadalmi osztály tagjai számára is teremthet várható előnyöket és új vagy jobb munkahelyeket. Ebből arra következtethetünk, hogy az alagúthatás mindig létrejön, ha minden egyes osztályon belül azok, akiknek nem javul a helyzetük, eleinte empatikusak azokkal, akiknek sikerül előrelépni. Ugyanakkor ennek nem szükséges így lennie, ha a különböző osztályokat etnikai vagy vallási csoportok alkotják, akik között a fejlődési folyamat előnyei egyenlőtlenül oszlanak meg. Ezért az unitárius és a szegmentált társadalmak közötti különbségek különösképpen relevánsak számunkra. Ha egy megosztott társadalomban a gazdasági fejlődés hozta lehetőségek egyértelműen bizonyos etnikai, nyelvi, vallási vagy regionális csoporthoz kötődnek, míg más csoportok lemaradnak a fejlődésben, akkor nem valószínű, hogy az alagúthatás működni fog: a lemaradók már a folyamat kezdetén meg lesznek arról győződve, hogy az előrehaladó csoport méltánytalanul és kizsákmányoló módon szerzett előnyt velük szemben. A nem mobil csoport így az alagúteffektus kiinduló feltételeivel éppen ellentétes várakozásokat is maga elé állíthat: a másik csoport előrelépésének következményeként rosszabb helyzetre számít. Egy ilyen reakciónak a lehetőségét a következő részben fogjuk tárgyalni. Mindenesetre úgy tűnik, az erősen szegmentált társadalmak (akár tudatos politikai döntés eredményeként is) el fogják kerülni azokat a fejlődési stratégiákat, amelyek máshol az alagúthatás érvényesülése miatt politikailag kivitelezhetők.

A kapitalista fejlődési út tehát meglehetősen rosszul illeszkedik a magas fokon szegementált társadalmakhoz; már az elinduláshoz is sokkal erősebb kényszerítő eszközök kellenek, mint az inkább unitárius államok esetében, ahol ez az út megmutatta sikerét. Másfelől a kapitalista út elutasítása nem jelenti azt, hogy létezne egy másik, könnyen alkalmazható alternatíva, hiszen megosztott társadalmakban a központosított döntéshozatalra épülő szocialista rendszer sem működik jól.¹²

A megosztott társadalomnak egy olyan variánsa is létezik, amelyben a gazdasági fejlődés nyújtotta lehetőségek országnrészét a külföldiek teremtik meg, vagy éppenséggel ők használják ki. Az alagúthatás nagy valószínűséggel ebben a situációban sem működhet. Minél nagyobb a külföldi tőke és a külföldi képzett munkaerő szerepe a gazdasági fejlődésben, annál kevésbé számít arra a helyi társadalom és a helyi elit nagy hányada, hogy a folyamatban egyáltalán szerepet fog kapni. Ezért a megjelenő egyenlőtlenségek iránti tolerancia alacsony szintű lesz, és már a folyamat korai szakaszában is szükség van kényszerítő eszközökre, hogy a társadalmi és politikai stabilitás fennmaradjon.

Elfogadhatóan homogén társadalmakban, ahol az erőforrások legnagyobb részben a hazai szereplők tulajdonában vannak, a gazdasági egyenlőtlenségek iránti tolerancia igen magas fokú lehet, mivel sem nyelvi, sem etnikai, sem egyéb más korlátok nem gátolják meg a lemaradókat abban, hogy átérezzék az előrelépők sikereit. Úgy tűnik, hogy az „akinek van, annak adatik” bibliai mondása különösen érvényes azokra az országokra, akik élni tudnak a társadalom viszonylagos homogenitásának köszönhető mozgástér előnyeivel, és akik ezért olyan, végeredményben talán bénító korlátozások nélkül is képesek fejlődni, amelyeket a megosztott társadalomban feltétlenül alkalmazni kell, hogy a közösség minden része egyenlő ütemben részesülhessen az előnyökből.

Másrészt, a homogénebb társadalmaknak az egyenlőtlenségek iránti nagyobb toleranciaszintért később talán félelmetesen nagy árat kell fizetniük. Mint tudjuk, minél nagyobb a kezdeti tolerancia, végeredményben annál erőteljesebben érvényesülhet a viszszaesés mechanizmusa is (hacsak az egyenlőtlenségeket nem korrigálják időben). Eszerint egy bizonyos mértékig intuíciónkkal ellentétes következtetéshez jutunk: minél homogénebb egy társadalom, annál inkább hajlamos erőszakos társadalmi konfliktusokra a fejlődés során, hacsak a vezetés nem tesz tanúbizonyosságot rendkívüli problémaérzékenységről és cselekvőképességről.¹³ Újra csak a történészekre kell hagynom azt, hogy erre a tisztán

12 A részletes érvelésért lásd centralizált vs. decentralizált döntéshozatal megosztott társadalmakban (vasút vs. közút Nigériában) *Development Projects Observed* (1967).

13 Ez az érv hasonló ahhoz, amit az ország nagyságának gazdasági következményeinél is lehet hangsúlyozni. Ameddig a gazdasági fejlődéssel foglalkozó irodalom – igen helyesen – a méret fontosságát hangsúlyozta, különösen az importhelyettesítő iparosítással összefüggésben, a nagy méret azt is jelenti, hogy lehetséges, hogy nagy fejletlen régiók egyre növekvő mértékben és reménytelenül lemaradnak – ahogy a progresszív régió hosszú időre gyakorlatilag az ország összes ipari növekedésének előnyét a maga számára biztosítja, és ráadásul egy modern agráriumot is létrehoz. Az ilyen széles, hosszú ideig tartó és veszélyes törésvonal nem tud olyan könnyen kialakulni egy kisméretű országban, és általános körülmények között át kell gyűrűznie a szegényebb régiókhoz is, vagy egyébként a fejlődés megáll.

deduktív állításra lehet-e építeni valamilyen empirikus magyarázatot. Ugyanakkor megemlíthetjük, hogy a hipotézist nem csak forradalmi események támaszthatják alá, hanem az alacsonyabb osztályok más osztályoktól való tartós elidegenedése, ami megfigyelhető Argentínában, Franciaországban vagy Olaszországban is.

A nemzeti homogenitást olyan statikus jellemzők alapján szokás definiálni, mint az etnikai, nyelvi és vallási egységesség. Talán a leghatásosabb homogenizáló tényező az intenzív történelmi tudat, amelyet egy csoport összes tagja egyöntetűen oszt.¹⁴ A háborúk és forradalmak tipikusan lehetnek ilyen tapasztalatok, ezért az alagúthatás is háború vagy forradalom után képes a leginkább érvényesülni. Az eredmény ezért lehet egy ironikus történelmi ciklikusság: forradalmak azért robbannak ki, hogy bizonyos egyenlőtlenségeket megszüntessenek, de egy forradalom után a társadalom különösen immúnis lesz az új típusú egyenlőtlenségekkel szemben, ha ilyenek megjelennek. Kiváló illusztrációul szolgál a mexikói forradalom és annak későbbi „elárulása” egy élesen egyenlőtlen fejlődési szakasszal az azt követő évtizedekben. Hasonlóképpen, az egalitárius, vagy inkább az Egyesült Államokban a „mindenki egyenlőnek született” öröksége az – Európa kollektív hátrahagyása annak feudális bilincseivel és osztályellentétéivel –, amely előkészíthette az óriási gazdasági diszparitások fennállásának hosszan tartó elfogadását.

Egy ország többé-kevésbé unitárius jellegének kérdése vélhetően a legfontosabb kritériuma annak, hogy az alagúthatás erejéről és tartósságáról képet kaphassunk. De más disztingciók is érdekesek lehetnek. Például lehet úgy érvelni, hogy a családi kötelek erőssége direkt ráhatással van a szóban forgó effektusra. Sok esetben mások boldogulása nemcsak az adott személyt tölti el reménnyel, hanem annak gyermekeit is. Az a várakozás, miszerint a gyermekemnek jobb élete lesz, mint nekem volt, önmagában növeli az én saját jólétemet, de különösképpen akkor, ha arra számítok, hogy felnőtt gyermekem velem fog élni, megosztja velem a háztartási kiadásokat, és végső soron támogatni fog öregkoromban. Így ebből a szempontból a hagyományos családi kötelek előmozdítják az alagúthatás működését, és kiderülhet, hogy fejlődés-elősegítő potenciállal bírnak.¹⁵

Feltéve, hogy nem túlságosan megosztott társadalomról van szó, egy „tradicionális” társadalom általában véve jobb pozícióban van az alagúthatás kiaknázásának lehetősége szempontjából, mint annak egy modern párja. A hagyományos társadalmak tagjai tipikusan olyan sűrű kötelezettségháló által kapcsolódnak egymáshoz, melynek szálai egyszerre kölcsönösek és rugalmasak, még akkor is, ha nem egyértelmű, pontosan milyen formát

14 Ezt a fontos szempontot Katherine Auspitz ajánlotta figyelmembe.

15 Hasonló vonalat követő, de mégis egy másfajta érvelésért lásd Hirschman (1971) 14. fejezet. A családi kapcsolatok fontosságának a szövegben is hangoztatott tétele egy általánosabb állítás egy speciális esete: az alagúthatás annál erősebb lesz, minél gyengébbek a jelenre vonatkozó preferenciák a jövőre vonatkozókhöz képest, azaz, minél alacsonyabb a diszkontráta. A matematikai függelékben a diszkontráta explicite szerepel abban a kifejezésben, ahol „B” jövedelmi helyzetében bekövetkező változás hatással van „A” hasznosságára. Ez intuitíve nyilvánvaló: még ha „B” jövedelemnövekedésének egy nagyon erős hatása lenne is „A” várható jövedelmére nézve, nem változtatná meg érdemben „A” jelenlegi hasznosságát, ha „A” igen magas időbeli diszkontrátával is dolgozik.

öltene a kötelezettségek, és mikor kell őket teljesíteni. Így, amikor egy ilyen társadalom néhány tagja előrelép, kötelezettségeik kiterjednek, és azok, akik hátramaradnak, számítnak arra, hogy annak előnyeiből kellő időben ők is részesülni fognak, korábban is létező, jól-lehet homályos követelésük alapján. La Rochefoucauld ezt a hatást egy olyan maximában írta le, amely összességében az egyik legáltalánosabb megfogalmazása az alagúthatásnak: „Ha barátaink sorsa jóra fordul, rögvest öröm tölt el minket is, hiszen mi is bizunk benne, hogy ránk talál a szerencse, vagy előnyt kovácsolunk barátaink szerencséjéből.”¹⁶

Ezenkívül különböző „sikerességtéoriák” léteznek, és ezek tipikusan más és más típusú társadalmakban és kultúrákban jellemzőek. Ha az egyéni előrelépés elsősorban a szerencsének tulajdonítható, akkor mások sikeressége az alagúthatást hívja elő; az emberek többsége hisz abban, hogy egyszer majd az ő ideje is eljön. Tehát annak ellenére, hogy a szerencsére vetett feltétlen hit a hosszan tartó fejlődésre nézve általában káros, segíti az alagúthatás érvényesülését, ami pedig a növekedésnek indult gazdaság egyik legfontosabb erőforrása. Másrészt, ha mások sikeressége inkább nepotista, részrehajló, vagy egyéb méltánytalan praktikáknak tulajdonítható, akkor nem igazán számíthatunk bármilyen kezdeti megelőlegezett empátiára azok részéről, akik nem vesznek részt az osztogatás ilyen rendszerében.

Az is elképzelhető (persze nem igazán valószínű), hogy bizonyos személyek sikeressége olyan érdemekkel vagy kvalitásokkal magyarázható, mint például a kemény munkavégzés. Azok, akik kimaradtak ebből, csak magukat hibáztathatják, amiért nem léptek előre. Ennek eredményeképpen vagy egyszerűen belenyugszanak a közösség bizonyos tagjainak sikerességébe, vagy irigykedhetnek azok jobb képességeire, esetleg megpróbálhatják követni őket úgy, hogy megduplázzák erőfeszítéseiket. Ezeket a lehetőségeket tekintve a várható kimenetet nem láthatjuk előre, ehhez jóval több információra lenne szükségünk.¹⁷

16 A mások szerencsétlensége miatti bánat – szánalom; s ez annak az elképzeléséből ered, hogy hasonló szerencsétlenség minket is érhet, ezért együttérzésnek, vagy a mai szóhasználat szerint részvétnek is nevezzük. Következésképpen a nagy gonoszságokból fakadó szerencsétlenségen épp a legjobb emberek szánakoznak legkevésbé, azok pedig, akik azt gondolják, hogy velük ilyesmi nem történhet meg, éppily kevés szánalmat éreznek hasonló szerencsétlenségek felett (Hobbes 1999).

La Rochefoucauld és Hobbes is ezekre a megállapításokra jutottak az emberi természet egyfajta, még ha kellemetlen, szigorú tudományos tanulmányozása közben. Az eredmények kellemetlensége gyakorlatilag a rigorózusság és az igazság mértékének bizonyult. Ebből kifolyólag nem vették észre, hogy a vizsgált szituációk közül az egocentrikusság bizonyos előnyökkel rendelkezik az irigységgel és a kárörömmel szemben.

17 Az attribúciós elmélet, amely egy viszonylag új ága a szociálpszichológiának, az emberi viselkedés ezen területét próbálja felderíteni. Kísérleteket végeztek annak tanulmányozására, hogy a nézelődők milyen mértékben tették felelőssé egy balesetért azokat, akiknek valóban részük volt benne, illetve azokat, akik véletlennek bizonyultak. Látszólag a nézelődők ahhoz nyúltak, amit defenzív attribúciónak neveznek: jó okokat kerestek arra, hogy miért is egy bizonyos érintett hibája a baleset bekövetkezése, azért, hogy bizonyosságot nyerjenek, hogy miért is nem történhet meg velük ilyen. (Csak ha nem lehet nyomós okot találni, akkor; más szavakkal, ha az a személy, akit okolni lehet,

További eshetőséget képez az az eset, amikor mások sikereit nem a képességekre, hanem éppenséggel a hiányosságokra vezetik vissza. Sokan ilyen szavakkal magyarázzák saját sikertelenségüket: „...nem akarok úgy előrejutni, hogy az ő (rút, erkölcstelen, szolgálalkú) életmódjukhoz alacsonyodom le”. A sikerességnek ez a magyarázata az alagúthatásra vonatkozó következmények tekintetében nem túlságosan tér el attól az esettől, amely a felemelkedők érdemeire koncentrál. Lehetővé teszi természetesen azt, hogy azok, akiknek nem sikerült eddig előrelépni, elégedettek legyenek jelenlegi élethelyzetükkel. De az is megtörténhet, hogy ezek után megváltoztatják életvitelüket, és egy kissé rútabbak, erkölcszenebbek és szolgálalkúbbak lesznek. Ha az esetek többségében könnyebb szolgálalkúnek és erkölcstelennek lenni, mint tehetségesnek és nagy munkabírásúnak, akkor az alagúthatás működését elősegítheti a sikeresség negatív tulajdonságokkal való magyarázata.

A sikeresség különböző elméleti szorosan kapcsolódnak az egyéni előrejutást lehetővé tévő szervezési módszerek értelmezéséhez. Ezek az értelmezések alapvetően a döntéshozatali rendszertől függnnek. Ha a nagyjórbrszt decentralizált döntési helyzetekkel találkozunk, akkor az egyéni előrelépéseket a véletlennek, esetleg az érdemeknek (vagy gyengeségeknek) tulajdonítjuk. Amikor a döntéshozatalt centralizálnak tartjuk, akkor az előrehaladást a méltánytalan részleahajással, vagy megint csak az érdemmel magyarázzuk. Az alagúthatás nagyon jól érvényesülhet olyan decentralizált döntéshozatali helyzetek során, amikor az érdem nem bír megfelelő magyarázó erővel, és a véletlen válik a fő magyarázó tényezővé. Ez tipikusan a piacgazdaságok jellemzője. A centralizált döntéshozatali rendszerek viszont éppen a decentralizált rendszerekben létező vagy megjelenő túlzott mértékű egyenlőtlenségek miatt születtek meg. Érdekes, hogy a centralizált rendszerek nem csak azért valósítanak meg nagyobb fokú egalitarizmust, mert ez a szándékuk, hanem azért is, mert egyszerűen nem tehetnek mást, hiszen a döntéshozatal központosítása már önmagában csökkenti az egyenlőtlenségekkel szembeni tolerancia szintjét.

Hasonló jelenségeket figyelhetünk meg, amikor egy adott gazdasági rendszer a nagyobb centralizáltság, vagy éppen a nagyobb decentralizáltság irányába indul meg. Például várható, hogy az egyenlőtlenségekkel szembeni tolerancia csökkenni fog, amikor egy kapitalista gazdaság egyre oligopolizáltabbá vagy bürokratizálódottabbá válik. A populista vélekedések népszerűbbé válása általában az egyre nagyobb vagyoni koncentrációnak tulajdonítható, ami gyakran jellemző ezekre az időszakokra. De az

nagyon hasonlóan viselkedik a szemlélődőkhöz, akkor, és csak akkor mentesül a szemrehányás alól, és a valóban hibáztathatónak lesz ugyanaz felróva.) Másfelől, ha egy másik személynek, aki a megítélés szerint inkább nem volt vétkes, szerencséje lesz, a néző hajlamos a véletlennek, és nem a tényeknek hinni, mert ezáltal reménykedhet abban, hogy hasonló szerencse vele is megeshet. Amellett, hogy az emberi természetről negatív képet festenek, ezek az eredmények aszimmetriát csempésznek az alagúthatás működésébe: az erősebb lesz előremutató, mint hátramatató irányba. Azaz arra számítani, hogy részesedni fogunk végül mások előrelépéséből, hangsúlyosabb lesz annál a várakozásnál, miszerint követni fogjuk azokat esetleges visszalépésükben is. Az aszimmetria kísérleti megalapozását, és más hasonló kutatásokra való hivatkozásokat lásd Shaw–Skolnick (1971).

egyenlőtelenségek iránti tolerancia csökkenhet a jövedelmek koncentrációjának fokozódása nélkül is, pusztán azért, hogy a fejlődés előnyeiből kimaradók sorsukért a forgandó szerencse helyett egyre inkább a „rendszer” okolják.

EGY ALTERNATÍV REAKCIÓ: A MÁSONKÉLÉPÉSE MIATT ÉRZETT NYUGTALANSÁG

A tanulmány alapötlete az, hogy „B” személy jövedelmében bekövetkező változás hatás van „A” jólétére, nemcsak azért, mert „A” relatív helyzete a jövedelemkálán megváltozik, hanem mert „B” vagyoni helyzetének változása „A” saját jövőbeli jövedelemhelyzetére vonatkozó előrejelzésére is hatással van. Eddigi vizsgálódásaink legfontosabb tárgya az alagúthatás volt: „B” előrelép, és ennek hatására „A” saját helyzetére vonatkozó kilátásai is javulnak. Megemlítettük az ezzel diametrikusan ellentétes szituációt is: „B” helyzetének romlása „A”-t aggodalommal tölti el saját jövőbeli helyzetét illetően. Ezzel a jelenséggel írható le a gazdasági válságok terjedése. Elképzelhető egy vegyes eset? Más szavakkal, érezheti-e azt „A” bizonyos körülmények között, hogy „B” előrejutása várhatóan az ő jólétét negatívan befolyásolja?¹⁸ Természetesen ezt a mentalitást sem zárhatjuk ki: lehetséges így gondolkodni egy olyan társadalomban, amelyben annak tagjai meg vannak győződve arról, hogy mindannyian egy zéró összegű játék részesei, amelyben a rendelkezésre álló erőforrások mennyisége szigorúan korlátos. George Foster a társadalmi valóság effajta értelmezését nevezte a „korlátozott jólét képzetének”, amely szerinte számos paraszti társadalomra jellemző világszerte.¹⁹ Tegyük fel, hogy ez a nézet általánosan uralkodó egy közösségben, és azt is, hogy néhány polgár (B csoport) javítja pozícióját, miközben a maradék ember (A csoport) jövedelmi helyzete nem változik. Egy ilyen fejlődési mintából az egyik levonható következtetés szerint „A”-nak és „B”-nek fel kell adnia a korábban közösen osztott nézetrendszerét. De képzeljük el, hogy a múltbeli tapasztalatok miatt a közösség ragaszkodik ehhez a nézetrendszerhez, és azt csak úgy tudja fenn tartani, ha a bekövetkezett változásokat ideiglenes jelenséggént fogja fel. Ha a B csoport előrelépése visszafordíthatatlannak bizonyul, akkor nézeteinket csak azon az áron tartjuk meg, ha arra számítunk, hogy az A csoport vagyoni helyzete nemsokára csökkenést fog elszenvedni.²⁰

18 Ez a kérdés a Michael Rothschild matematikai függelékében szereplő alagúthatás formalizációjának eredményeként merül fel. Lásd az eredeti tanulmány függelékét.

19 Tzintzuntzan, 6. fejezet

20 Az ilyen várakozásnak egyik oka az lehet, hogy „A” úgy érzi, „B” a megnövekedett vagyonából kifolyólag még több hatalmat szerez. A hatalom egy olyan jószág, amiből általában a mások kárára szerezhető még több. A hatalom ilyen redistribúciója, amellyel, hogy kifogásolható „A” részéről, idővel károsan hat „A” gazdasági pozíciójára. Ez az érzés különösen akkor valószínű, ha bekövetkezik,

Lehetséges, hogy ezzel eljutottunk „a paraszttársadalmakat átható irigység” – Foster és más társadalomtudósok írásainál jobb – magyarázatához.²¹ Elképzelhető, hogy „B” előrelépését látva „A” nem az irigység miatt lesz boldogtalan, hanem azért, mert aggódik; az ő világmérete alapján számítani kell arra, hogy egy csapásra rosszabb helyzetbe kerül. Más szavakkal: „A” boldogtalan, de nem a relatív depriváció, hanem az abszolút nélkülözés előérzete miatt.

Az intézményesített irigység jelenségének itt felvetett újraértelmezésére valójában úgy lehet tekinteni, mint ami szorosan összefügg az alagúteffektussal. Egy olyan társadalomban, amelynek még nincs tapasztalata a tartós gazdasági növekedésről, a felívelés egyes csoportok életszínvonalának gyors javulásával és mások helyzetének stagnálásával párosuló kezdeti szakaszát a többség alapvetően instabilnak tartja. Ha nem nőtt a rendelkezésre álló erőforrások mennyisége, akkor „B” helyzetének javulását előbb-utóbb az A csoportnak kell megfizetnie. Ez a gondolkodásmód még egy másik eshetőséggel is számol: valamilyen váratlan esemény megnövelte a rendelkezésre álló összes erőforrás mennyiségét, amelyből nemsokára az A csoport is megkapja megfelelő részesedését. Így a társadalmi szereplők a kezdeti helyzet stabilizálódása helyett várhatóan a fenti két kimenet egyikére fognak számítani. Az, hogy a kettő közül melyiket fogják választani nagyobb valószínűséggel, természetesen nagyban befolyásolja a társadalmi konfliktusok menetét ebben a társadalomban. A döntést nagyon nehéz előre jelezni, gyakran egy hajszálon múlik, hogy melyik álláspont válik uralkodóvá attól függően, hogy az A csoport hogyan értékeli B kezdeti előrelépését. Ezt az értékelést viszont azok a tényezők határozzák meg, amelyeket röviden az előző részben áttekintettünk. Viszont most úgy tűnik, hogy az alternatíva azok számára, akik hátramaradtak, nem pusztán a várakozás az előnyök „lecsurgására” és a status quo között van, hanem az előrelépéssel és a még rosszabb helyzetbe jutással egyaránt számolhatnak. Ez a helyzet és az alternatív várakozások közötti döntés bizonytalansága talán megmagyarázza, hogy a társadalmi konfliktus előrejelzése miért is hazárdjáték.

ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Zárásként álljon itt néhány összefoglaló megjegyzés és következtetés:

A növekedésösztönzés és az egyenletes jövedelemeloszlás elősegítése, mint a fejlődő országok előtt álló két legfontosabb gazdaságpolitikai feladat, csak akkor oldható meg egymás után, ha az adott országban az alagúthatás erőteljesen érvényesül. Ha a létező társadalmi, politikai vagy pszichológiai struktúrák hatására az alagúteffektus gyenge vagy nem létezik, akkor a két feladatot szimultán kell kezelni, ami egy bonyolult vállalkozás, és várhatóan olyan intézményeket igényel, amelyek teljes mértékben eltérnek a „konszervatív” esettől.²² Ráadásul sok esetben lehetetlen előre megmondani, hogy meddig tart

hogy „B” sokkal jobb helyzetbe kerül; mint Morgenstern (1964) megmutatta, ez a szituáció a „Pareto-optimalitás” egy korlátját adja.

21 Tzintzuntzan, pp. 153–55.

22 Politológusok feltárták azokat a nehézségeket, amikkel ezen dimenziók alapján az új

az alagúthatás türelmi periódusa egy adott országban. Ahogy az utolsó részben láttuk, elképzelhető, hogy erre csak a fejlődés maga fog választ adni.

1. Az épp most tett különbség alapján kétféle fejlődési katasztrófáról beszélhetünk. Az első az olyan társadalmakra jellemző, amelyek újonnan kialakuló egyenlőtlenségeket, vagy a régiek kiszélesedését eredményező stratégiák mentén próbáltak fejlődni. Strukturális adottságaik miatt soha nem szabadott volna erre az útra lépniük. Talán Nigéria és Pakisztán a legjobb példák. A másik típusú fejlődési katasztrófa olyan országokban fordul elő, amelyekben a fenti stratégia jól működött egy darabig az alagúteffektus miatt, de ahol az uralkodó csoportok és a döntéshozók figyelmét elkerülte a biztonsági szelepek fontossága, és így az alagúteffektus egy idő után kifulladt. Ez jellemző számos latin-amerikai országra: Brazília és Mexikó már megtapasztalhatott katasztrófákat, de számos előjele van annak, hogy erre máshol is számíthatunk.
2. Szemben a konvencionális felfogással, a fejlődési folyamatra ebben a tanulmányban úgy tekintettünk, mint amely a kezdeti biztató szakasz ellenére is válságba, illetve katasztrófába torkollhat. A tanulmány a fejlődési folyamatban szükségszerűen döntő szereppel ruházta föl a politika szféráját. Az alagúteffektus által érintett országok politikai evolúciójára vonatkozó megállapítások nyilvánvalóak. Ameddig az alagúthatás érvényesül, a fejlődési szakaszban levő országot viszonylag könnyű kormányozni. Talán még meglepő affinitást is mutat a demokratikus formákra, amely, sajnos valószínű, hogy csupán ideig-óráig tart; egy idő után az alagúthatás hanyatlásnak indul, és a társadalmi igazságtalanságot a többség egyre kevésbé fogja elviselni, s megindul a tiltakozás. Első reakcióként az állam a tiltakozás elfojtása és a felfordulás megszüntetése érdekében erőszakos eszközökkel fogja korlátozni a demokratikus részvételi lehetőségeket. A válságra adott konstruktívabb reakciókat könnyen el lehet képzelni, de azok gyakorlati alkalmazása rendkívül nehéznek tűnik.

Fordította: Berki Tamás

államalakulatok a huszadik században szembesültek. Ameddig a nyugat-európai országoknak évszázadok álltak rendelkezésükre, hogy megoldják a problémákat, egyiket a másik után, a modernizáció és a nemzetépítés különböző problémáival – területi identitás, autoritás, tömeges részvétel stb. – az új nemzetek egyszerre néznek szembe, lásd Huntington (1968), 2. fejezet; Rokkan (1975). Különböző alternatív, egymás utáni problémamegoldásra épülő utakat vizsgál Rustow (1967).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barkin, David (1971): La persistencia de la pobreza en Mexico: un analisis economico estructural. *Comercio Exterior, Banco Nacional de Comercio Exterior, Mexico*, Aug. p. 673.
- Bonilla, Frank (1961): Rio's Favelas: The Rural Slum within the City. *The American Universities Field Staff Reports Service*. Vol. VIII, no. 3. New York, pp. 8–9.
- Cancian, Frank (1963): *Economics and Prestige in a Maya Community*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Cardoso, Fernando Henrique–Reyna, Jorge Luis (1968): Industrialization, Occupational Structure, and Social Stratification in Latin America. In *Constructive Change in Latin America*. Szerk.: Cole Blasier. p. 51. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Casanova, Pablo Gonzalez (1965): *La democracia, en Mexico*. Mexico: Era, popular edition, p. 133.
- Cobb, Richard (1969): *A Second Identity: Essays on France and on French History*. pp. 272–73. London: Oxford University Press.
- Davies, James C. (1962): Toward a Theory of Revolution. *American Sociological Review*, XXVII (Feb.), pp. 5–19.
- Development Projects Observed 1967*. Washington, D. C.: Brookings, pp. 139–48.
- Duesenberry, James S. (1949): *Income, Saving and Theory of Consumer Behavior*. III. fejezet. Cambridge: Harvard University Press.
- Foster, George M. (1967): *Tzintzuntzan: Mexican Peasants in a Changing World*. Boston: Little, Brown.
- Germani, Gino (1966): Social and Political Consequences of Mobility. In *Social Structure and Mobility in Development*. Szerk.: N. Smelser–S. M. Lipset, p. 371 ff. Chicago: Aldine.
- Gurr, Ted Robert (1970): *Why Men Rebel*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Haq, ul Mahbub (1971): Employment and Income Distribution in the 1970's: A New Perspective. *International Development Review*. Vol. 9–13 (Dec.).
- Hirschman, Albert O. (1971): *A Bias for Hope: Essays on Development and Latin America*. 14. fejezet. New Haven: Yale University Press.
- Hobbes, Thomas (1999): *Leviatán*. (Ford.: Vámosi Pál.) Első rész, hatodik fejezet, 111–112. old. Kossuth Kiadó.
- Huntington, Samuel P. (1968): *Political Order in Changing Societies*. 2. fejezet. New Haven: Yale University Press.
- Leibenstein, Harvey (1962): Notes on Welfare Economics and the Theory of Democracy. *Economic Journal*. Vol. LXXII (June), pp. 300–305.
- Morgenstern, Oskar (1964): Pareto Optimum and Economic Organization. In *Systeme und Methoden in den Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*. (Szerk.: Norbert Klotten et al.), p. 578. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Peattie, Lisa (1969): Cuban Notes. *Massachusetts Review*, Autumn, pp. 673–74.
- Pettigrew, Thomas F. (1967): Social Evaluation Theory: Convergences and Applications. *Nebraska Symposium on Motivation*. különösen pp. 261–73. Lincoln: University of Nebraska Press.

- Richard Cobb (1969): *A Second Identity: Essays on France and on French History*. London: Oxford University Press, pp. 272–73.
- Rokkan, Stein (1975): Dimensions of State Formation and Nation Building. In *The Building of States in Western Europe*. (Szerk.: Tilly, Charles.) Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Runciman, W. G. (1966): *Relative Deprivation and Social Justice*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Rustow, Dankwart A. (1967): *A World of Nations*. 4. fejezet. Washington: Brookings.
- Shaw, Jerry I.–Skolnick, Paul (1971): Attribution of Responsibility for a Happy Accident. *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. XVIII, pp. 380–83.
- Stouffer, S. A. (1949): The American Soldier. Vol. 1. In: *Adjustment During Army Life*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Tumin, Melvin M.–Feldman, Arnold (1961): *Social Class and Social Change in Puerto Rico*. pp. 165–66. Princeton, N. J.: Princeton University Press.

Szabó Zsolt

**POSZTSZOCIALISTA
FEJLŐDÉS
ÉS A HIRSCHMAN-
TRILEMMA**

BEVEZETÉS

A „szocialista” gazdasági-társadalmi rendszer XX. századi „variánsa”, mint kísérlet, végérvényesen zsákutcába torkollott 1989–1990-re. Az átalakuló országok kisebb-nagyobb megpróbáltatással élték túl az átalakulás nehézségeit, további fejlődésük pedig különböző pályán indulhatott el a gazdasági, politikai, intézményi átalakulástól függően.

A cikk a politikai rendszerváltást követő átalakulás értelmezésére tesz kísérletet. Az eltelt több mint másfél évtized alapján elsősorban arra fókuszálunk, hogy a munkaerőpiacot, tőkepiacot, valamint a gazdasági és politikai elitet milyen ingerek, hatások érték, érthették az átalakulás során, s ezek eredményeként hogyan alakult egy ország gazdasági teljesítménye. Az elemzési módszertan alapvetően Albert O. Hirschman *kivonulástiltakozás-hűség* fogalmaira épül, melyet az egyszerűség kedvéért Hirschman-trilemmának nevezhetünk. Nem csak közgazdaságtani és nem tisztán politikatudományi oldalról vizsgáljuk az átmenetet, s a politikai, gazdasági és intézményi változásokat komplexen, egymástól nem elszakítva kezeljük, ugyanakkor az érintett négy területtől nem kívánunk nagyon eltávolodni, így nem törekszünk az átmenet teljes leírására vagy értelmezésére – sokkal inkább a gazdasági, politikai, intézményi átalakulás vezérfonalát próbáljuk új oldalról megközelíteni.

A tanulmány a következő két, tartalmilag elkülönülő részből áll. Először a *tranzitológia*, mint a politikai gazdaságtan egy részterülete irodalmát tekintjük át, s rámutatunk, hogy ezen irányzatoknak mik a legfontosabb jellemzői, korlátai, illetve hiányosságai. Ezt követően a Hirschman-féle fogalmi apparátus köré épülő alternatív megközelítést mutatjuk be. A módosított fogalmakkal felépítünk egy olyan elméleti keretet, melyben újraértelmezhetővé válhat az átmenet eddigi folyamata, megragadható lesz a különböző gazdasági teljesítmények háttere, s amellyel akár a tranzíciós országok közötti modellváltozatok is elemezhetőek lesznek. A második részben a bemutatott módszertanra támaszkodva értelmezzük a magyarországi gazdasági teljesítmény romlásának okait négy dimenzióban. Hipotézisünk szerint a munkaerőpiacon, a tőkepiacon, illetve az „elitek piacán” végbemenő magyarországi folyamatok hozzájárultak a gazdasági teljesítmény romlásához; a hipotézis ellenőrzéséhez a visegrádi országokat vonjuk be az elemzésbe.

SZAKIRODALMI KITEKINTÉS

A tranzitológia széles területén belül alapvetően két törésvonalra összpontosítunk, a teljességre való törekvés helyett a szakirodalomban rejlő alapvető nézetbeli különbségekre fókuszálunk. Az áttekintés célja, hogy elhelyezzük a később bemutatásra kerülő hirschmani megközelítést.

Első csoportosítás szerint megkülönböztethetünk úgynevezett *evolucionista* és *funkcionalista* megközelítéseket. Az elnevezések teljes mértékben önkényesek, s komoly koncepcionális különbségekre világítanak rá. Az első kategóriába olyan iskolák, szerzők tartoznak, melyek a rendszerváltás sajátosságait, az átalakuló országok nyugat-európai

országoktól és olykor egymástól is eltérő egyedi jellegzetességeit emelik ki. E sajátosságok – melyek befolyásolják az átalakulás későbbi szakaszait is – a múltbeli több évtizedes, esetleg évszázados hagyományok és fejlődés eredményei. Ide sorolható a teljességre való törekvés igénye nélkül pl. Grabher–Stark (1996), Greskovits (1995), Kolodko (2000), Kornai (2004), Kozma (1998), Lomax (1998), Rodrik (2000), Szalai (2005) és Szelényi et al. (1998). A funkcionista megközelítések alatt ezzel szemben azon munkákat értjük, melyek a rendszerváltás lényegét a kapitalista és demokratikus struktúrák elsajátításában látják, és nem foglalkoznak azzal, hogy esetleg kialakulhatnak alternatív, nem a nyugati kapitalista mintát követő gazdasági-társadalmi modellek is. Ezen koncepció képviselői általában a nyugati minták, szokások, intézmények, struktúrák minél szélesebb és gyorsabb alkalmazásának hívei és propagálói. Ide sorolható pl. az ezredforduló előtti írásai alapján Jeffrey Sachs, vagy a növekedéskutatás intézményi oldalára fókuszáló számos szerző, közülük pl. Moers (1999). Az evolucionista és funkcionista nézőpont eltérő modelleket vizionál: előbbi sokszínű, változatos típusokkal számol, utóbbi viszont legfeljebb a kapitalista struktúrákat sikeresen, illetve kevésbé sikeresen adaptáló országokat különböztet meg.

Szétválnak a rendszerváltással és átalakulással foglalkozó művek aszerint is, hogy mennyire zárja ki egymást a piacgazdasági átmenet és a demokratizálódási folyamat. A két nagyobb tábor aszerint különíthető el, hogy feláldozható-e a politikai rendszerváltás ideiglenesen a gazdasági átalakulás oltárán, pontosabban: kitolható-e későbbi transzformációs fázisba a politikai átmenet a gazdasági átalakulás sikere érdekében, avagy sem. Offe (1991) és Dahl (1992) szerint a demokratizálódás a piacgazdasági reformok sikere ellen hat, hiszen számos fájdalmas és hosszú távon megtérülő lépést kell megtenni, melyek meghozatalát nehezítik a demokratikus keretek. Ezzel szemben például Kornai (2004) szerint ez nem lehet érv a demokratizálódás visszafogásához. Gedeon (1992) állásfoglalása szerint a két folyamat kiegészíti egymást, további szerzők, így pl. Rodrik (2000) pedig továbbmennek, s a demokratikus viszonyok intézményi hatékonyságot és ezáltal gyorsabb növekedést generáló szerepét emelik ki.

A tanulmányban vázolt koncepció szabadságot ad abban a tekintetben, hogy a rendszerváltás lényegét nem a nyugat-európai jellegű és típusú intézményi formák elsajátításában keresi, hanem az egyes országok saját fejlődési lehetőségeiből indul ki (azaz evolucionista), illetve sem a piacgazdasági és demokratikus átmenet alatt, sem a későbbi fejlődés során sem fogalmaz meg semmilyen szükséges hierarchiát a gazdasági és politikai átmenet sorrendjét illetően, tehát azoktól független értelmezési keretet kínál.

A „HIRSCHMAN-TRILEMMA”

Hirschman credója – melyet mi is követünk – a közgazdaságtan XX. században felerősödő imperialisztikus törekvéseivel szembefordulva az interdiszciplináris megközelítést szorgalmazza: „...a piaci és a nem piaci erőket – tehát a gazdasági és a politikai mechanizmusokat – két szigorúan azonos rangú és fontosságú faktornak tekintjük. Ezen az alapon fejtvén ki mondandómat, reményeim szerint sikerül a politikatudósok számára felmutatnom

a közgazdasági fogalmak hasznosságát, s a közgazdászok számára érzékeltetnem a politológiai fogalmak célszerűségét” – fogalmazza meg *Kivonulás, tiltakozás, hűség* című könyvében Hirschman (1995: 26), s mutatja be a politikatudományi és közgazdaságtani eszköztár együttes alkalmazásában rejlő elemzési lehetőségeket.

A könyv egyik alappéldája egy termelő tevékenységet folytató vállalat, melynek visszaesik a teljesítménye, a gyártott termékek minősége pedig ezáltal romlik. A hagyományos mikroökonómiai koncepció szerint a termék fogyasztói előtt álló alternatíva a következő: vagy felhagynak a termék vásárlásával (ezt nevezi Hirschman *kivonulási* opciónak), és a rivális vállalat áruira fordulnak, vagy pedig romló minőség mellett is a termék vásárlói maradnak (amit a szerző *hűségnek* nevez), a vállalat pedig ennek megfelelően reagál a keresleti változásokra. A vásárlók döntésének mikroökonómiai modellezése (kivonulás vs. hűség) azonban elfed egy olyan döntési lehetőséget, mellyel a közgazdaságtan nem tud mit kezdeni. A vásárlók ugyanis úgy is kifejezhetik a termék minőségével kapcsolatos kifogásaikat, hogy közben a termék vásárlói maradnak, de valamilyen csatornán mégis megosztják nemtetszésüket a vállalatvezetéssel; céljuk a vállalattal szembeni hangos *tiltakozással* a vállalat rákényszerítése jobb vagy az eredeti minőségű áruk gyártására. A tiltakozással kapcsolatos kérdések feszegetése elsősorban a politikatudomány és egyéb határtudományok felségterületének számít, azonban felbukkanása, és a másik két döntési opcióval való együttes kezelése, a három irányba vezető döntési probléma (kivonulás vs. tiltakozás vs. hűség) jelenti a hirschmani megközelítés esszenciáját.

A fogyasztói döntés a preferenciarendszertől függ, azonban a választást módosítja a piaci struktúra, így a kérdés az, hogy létezik-e hasonló minőségű terméket kínáló vállalat. Egymással versengő vállalatok, azaz versenypiac esetén a kifogás jellemzőbb formája lehet a kivonulás, míg monopolisztikus körülmények között a tiltakozás ígér nagyobb sikert a vállalat befolyásolására, hiszen nincs alternatív terméket kínáló vállalat a piacon, mutat rá Hirschman. A kivonulás és tiltakozás tehát – más-más csatornákon, de – a vállalatot a minőségjavítás irányába való előrelépésre készíteti, míg a lojális kuncsaftok szerepe a vállalati válaszlépésekhez szükséges fogyasztói, bizalmi és pénzügyi tartalék biztosítására irányul – így tehát az a paradox helyzet is előállhat, hogy a vállalati minőségjavító lépésekre a vállalati szándék megléte ellenére sem kerül sor, amennyiben kevés hűséges vevő tart ki a vállalat mellett a nehéz időkben.

A vállalati analógia a koncepció elvi működésére világít rá, azonban átültethető egyéb szervezetek működésére is, így például család, egyház, párt, állam esetén is alkalmazható – mutat rá a szerző, s maga is több példát említ ezek közül. Ebben rejlik talán a másik legfontosabb újdonsága és értéke Hirschmannak, hiszen nem a közgazdaságtan metodológiáját próbálja más tudományok esetén alkalmazni, hanem a közgazdasági – és szociológiai, politikatudományi – területre emel át egyéb tudományterületekről vizsgálati technikákat.¹ A Hirschman-trilemma, azaz a hármas döntési lehetőség makrogazdasági

1 Hirschman ezen könyvének magyar nyelvű ajánlója Szántó Zoltán (1998) tollából olvasható a *Bukszban*.

szintű alkalmazásáról nem ejt szót Hirschman, ezért a továbbiakban ebben az irányban tárgítjuk ki a kivonulás, tiltakozás, hűség koncepcióját.

EGY ALTERNATÍV TRANSZFORMÁCIÓS PARADIGMA KERETEI

Hirschman fogalmai és módszere több, egymással is összefüggő okból értékelődik fel a rendszerváltás-kutatás számára. Első ilyen szempont, hogy a közgazdasági és politikológiai fogalmakkal komplexebb elemzési apparátusra tehetünk szert, mint ha csak az egyik tudományterület módszertanára építenénk, hiszen kevesebb korlátba ütközünk a komplex folyamatok vizsgálata során. Ez a sajátos, két oldalról való együttes megközelítés nemcsak a kelet-európai átmenettel kapcsolatban alkalmazható, hanem minden olyan szituációban, mely a két terület vizsgálati kereteibe külön-külön is beleillik. Másodszer, mivel az átalakulás a gazdasági és a politikai dimenzióban párhuzamosan, egymást erősítve vagy éppen fékezve megy végbe, ezért eleve indokolt a szimultán közgazdasági-politikatudományi elemzés. Harmadszor, a tranzíciós folyamat kezdetén lényegében az addigi gazdasági-politikai struktúrák léte kérdőjeleződik meg, így a helyzet alapvetően hasonló a válságba jutó vállalat, párt, szervezet, család stb. hirschmani értelmezéséhez.

Vizsgálati modellünk kiindulópontja négy „részpiac”, nevezetesen a *munkaerő-piac*, a *tőkepiac*, a *politikai elit „piaca”* és a *menedzserpiac*. A négy dimenziót az átalakulás során sokkhatások érik, így a piacokon a keresleti oldal szereplői többször is döntési helyzetbe kényszerülnek. A választási opciók a következőképpen írhatók le a hirschmani logika szerint:

- (1) *Munkaerőpiac*: a figyelem a munkavállalók választására irányul. A rendszerváltást követő megváltozott munkafeltételekre (reálbérnövekedés, kapun belüli munkanélküliség kiszűrése stb.) való kivonulási reakció három különböző formát ölthet: migráció, munkanélkülivé válás, inaktivitásba menekülés.² A munkaerő-piaci részvétel iránt nagyobb affinitással bíró szereplők vagy szó nélkül elfogadják a megváltozott viszonyokat (hűség), vagy pedig sztrájkok, demonstrációk, tüntetések révén emelnek szót a munkafeltételek javítása, a fizetések növelése érdekében (tiltakozás).
- (2) *Tőkepiac*: a rendszerváltó országok relatív tőkeshiányossága miatt a fókusz ebben az esetben elsősorban a nemzetközi tőke mozgásokra irányul. A külföldi beruházók a közgazdasági logika szerint vagy elfogadják a rendszerváltó országok kínálta feltételeket és befektetnek (hűség), vagy pedig távol maradnak, illetve vonzóbb országok felé fordulnak (kivonulás). Harmadik, közgazdaságilag nem értelmezhető opcióként azonban

2 Első pillantásra úgy tűnhet, hogy azzal a feltételezéssel élünk, miszerint a munkanélküliség és inaktívá válás önkéntes, vagyis a munkavállalók saját elhatározásukból hagyják el a munkaerőpiacot. Ezzel szemben mi fordított logika mentén fogalmazzuk meg: munkanélküli és inaktív az a személy, aki nem tér vissza a munkaerőpiacra.

arra is lehetőség nyílik, hogy közvetlenül lobbizzanak az egyes országok vezetőinél kedvező(bb) beruházási feltételekért, de akár közvetett befolyásolásra is vállalkozhatnak –például az IMF-nél vagy a Világbanknál, hogy azok próbálják reformokra rávenni az adott átalakuló országot.

(3) „*Politikuspiac*”: a politikai elithez való viszonyulást figyeljük e dimenzióban. Amennyiben a lakosok elégedettek a politikai elit munkájával, úgy (ha limitált a választási rendszer) nem döntenek meg hatalmukat, vagy (ha működik demokratikus választási rendszer) ismét bizalmat szavaznak nekik (hűség). A határozott elégedetlenség, személycserére irányuló akarat kifejezésére több út nyílik, attól függően, mely csatornák állnak rendelkezésre vagy működnek hatékonyabban. Demokratikus viszonyok között a támogatás megvonása, az ellenzéknek juttatott szavazatok hozhatnak sikert, míg korlátozott demokráciában, autoriter rezsimek esetén tüntetések, esetleg forradalom lehet a lakosság fegyvere. Az elégedetlenség utolsó formájaként említhető a választásoktól való távolmaradás is (kivonulás). A politikai élet befolyásolásának harmadik típusa lehet a lobbizás útján való nyomásgyakorlás, amennyiben nincs mód vagy nem cél a politikusok kicserélése, s a szándékok csupán a politikai döntések kisebb módosítására irányulnak (tiltakozás).

(4) *Menedzserpiac*: a vállalatvezetők sorsa attól függ, mennyire elégedettek velük a tulajdonosok, állami tulajdon esetén pedig az állam. Amennyiben élvezik a bizalmat, akkor a vállalat irányítására szóló felhatalmazásuk meghosszabbodik, ha pedig nem tekintik munkájukat sikeresnek, úgy egyszerűen eltávolítják őket az adott vállalat éléről. Amennyiben kevesebb mód nyílik a menedzserek közvetlen leváltására, úgy a tulajdonosok részéről lobbizás kínálhat esélyt a személyi döntések befolyásolására.

A kiindulási transzformációs paradigma táblázatos formába is rendezhető.

1. táblázat. A kivonulás-tiltakozás-hűség mátrix négy dimenzióban

	Kivonulás	Tiltakozás	Hűség
Munkaerőpiac	Inaktivitás, munkanélküliség, migráció	Sztrájk	Munkavállalás
Tőkepiac	Távolmaradás, tőkekivonás	Lobbizás	Beruházás
„Politikuspiac”	Mandátum-megvonás, tüntetés és forradalom, választói passzivitás	Lobbizás	Újraválasztás
Menedzserpiac	Leváltás	Lobbizás	(Új) megbízatás

Forrás: Saját összeállítás

A négy piac között több összefüggés is fennáll, illetve azokból egyéb következtetések szűrhetők le.

1. Valamennyi dimenzióban akad egy-egy olyan tényező, mely orientálja, segíti a „fogyasztókat” a döntéshozatalban. A munkaerő-piaci dilemma (pontosabban trilemma) orvoslásában a *szakszervezetek* ereje, nagysága szabja meg talán legjobban a preferenciák kinyilvánításának lehetőségeit. A tőkepiaci dimenzióban a *privatizáció-liberalizáció* jelent kapaszkodót a külföldi beruházók döntéshozatalában. A politikusok megmérettetése és annak végeredménye a *demokratizálódás* előrehaladásától és mélységétől függ, a menedzserek sorsa pedig a *korruptió* kapcsán vizsgálható. A kapott orientáló elemek (szakszervezetek, privatizáció-liberalizáció, demokratizálódás és korruptió) épp azok a tényezők, melyek legtöbbször bukkannak fel a legkülönbözőbb intézményi elemzésekben³ – ami nem véletlen, hiszen azok is főleg erre a négy dimenzióra vagy azok közül néhányra koncentrálnak, ezen területeken próbálják megadni az átalakulás döntő tényezőit.

2. Az egyes dimenziók közül a „politikuspac” jelentősége egy szempontból központi mondható, ugyanis a politikai elit döntő hatást gyakorol valamennyi dimenzióra az új intézményi struktúrák kialakításában és azok reformjában játszott központi szerepe révén. Ugyanakkor a politikai elit sem független a többi dimenziótól, hiszen a gazdasági teljesítmény alapján a választók hoznak ítéletet a politikai elit sorsát illetően. A rendszerváltó eliteket vizsgáló különböző elméletek tehát innen is levezethetők.

3. Az építőelemek egymáshoz való viszonyában a munkaerőpiac és tőkepiac, illetve a „politikuspac” és menedzszerpiac között bizonyos tekintetben szorosabb kapcsolat fedezhető fel. Első esetben a közös kapocs a termelési függvényben és a *gazdasági növekedésben* keresendő. A második páros között pedig az *elit* kifejezés teremt összeköttetést, vagyis a politikai és gazdasági élet krémjéről van szó, mely kategórián belül nem elképzelhetetlen az átjárás.

4. A modell struktúrájában alapvetően belső elemeket (munkaerőpiac, „politikuspac”, menedzszerpiac) találunk, egyedül a tőkepiac vonatkozásában jelenik meg nyíltan a nemzetközi környezet hatása. A belső és külső elemek együttes kezelése nyitva hagyja a kaput a belső tényezők és a külső faktorok komplex elemzése előtt, tehát a hirschmani paradigmára épülő megközelítés révén egy nemzetközi viszonyokkal is operáló elemzési keret adódik.

5. A makrogazdasági növekedés is levezethető ezen négy dimenzióból. A munkaerőpiac és a tőkepiac teljesítménye a fő termelési tényezők mennyiségét és minőségét (munka, ill. tőke) szabja meg, a menedzszerpiac „termeli ki” a vállalkozókat, vállalatirányítókat, a növekedés mikroszintű „felelőseit”, a politikusok pedig a gazdálkodási feltételek, a jogalkotói munka révén avatkoznak be a gazdálkodásba, azaz a makrogazdasági keretfeltételek és intézmények alakításán keresztül befolyásolják a növekedést.

3 Lásd például Cernat (2002), de Melo et al. (1997), Engerer–Schrooten (2002), Grogan–Moers (2001), Havrylyshyn et al. (1998).

A MAGYARORSZÁGI FOLYAMATOK ÉRTÉKELÉSE A HIRSCHMANI KERETEK ALAPJÁN

A kivonulás-tiltakozás-hűség koncepció alkalmazhatóságát Magyarország példáján keresztül mutatjuk be. Azt próbáljuk megvizsgálni, hogy milyen viszonyok jellemezték a gyors növekedés időszakában (1996–2002), illetve az azt követő lassabb növekedési pályán (2003–2008) a négy vizsgált piacot. Az 1990-es évek első fele ennek megfelelően kívül esik az elemzés hatáskörén, viszont egyúttal így két hasonló hosszúságú periódust hasonlíthatunk össze. Hipotézisünk az, hogy a növekedés lassulása mellett a részpiacokon is változások mentek végbe. Amennyiben a hipotézist nem vetjük el, úgy annak ok-okozati összefüggéseire is választ próbálunk találni. A következőkben a jellemző trendeket vizsgáljuk az egyes piacokon.

A két periódusban a munkaerőpiac nagyjából hasonlóan teljesített: az aktivitási ráta és a munkanélküliségi ráta kevésbé változott, mindkét mutató szerint minimálisan nőtt a munkavállalói szándék. A külföldön állást keresők száma sem változott jelentősen, a hazai munkaerő ugyanis relatíve immobil, amin az uniós csatlakozás sem változtatott lényegesen. Ugyanakkor a sztrájkok száma évi átlagban közel megduplázódott 2003–2006 között 1996–2002-höz képest.⁴ Összességében a munkaerőpiacra a hűség kifejezés illik legjobban, melyet a második periódusban a sztrájkok gyakoribbá válása nyomán a tiltakozás egészít ki.

A tőkepiacon ezzel szemben lényegesebb változások mentek végbe. Az 1990-es évek második felében nagy volumenben érkezett külföldi működő tőke Magyarországra, az utóbbi években azonban nagyjából változatlan nagyságú volt a beáramló tőke nagysága. A külföldi befektetők a növekedés lassulása és a regionális adóverseny erősödése miatt a kormányok figyelmét további reformok, befektetésösztönző lépések és adócsökkentések szükségszerűségére hívták fel különböző csatornákon (megbeszélések, kamarák, sajtó stb.) keresztül. A 2008. októberi IMF-megállapodás is a hűség és tiltakozás sajátos keverékének tekinthető. Ez még akkor is így van, ha az egyezség kezdeményezői nem elsősorban külföldi befektetők voltak, mivel a megegyezésnek mindenképpen nyertesei lehetnek. A befektetői szándékok megváltozására utalt, hogy több beruházó is áttelepítette üzemait olcsóbb kelet-európai vagy távol-keleti piacokra, valamint a hazai befektetők is egyre komolyabb regionális terjeszkedésbe kezdtek (pl. OTP, MOL, Magyar Telekom, Trigránit stb.). A második periódusban így felerősödtek a „tiltakozó” hangok, és a kivonulás a korábbinál nagyobb jelentőséget nyert.

A politikai viszonyokat is komoly változások jellemezték. Sorozatos kormánycsereket követően a rendszerváltás kezdete óta 2002-ben szerezte meg utoljára a kormányrudat az addigi ellenzék, a 2006-os választások során első ízben fordult elő, hogy a koalíciós pártok megőrizték a parlamenti többséget. Lényegében tehát 2006-ban a szavazók többsége a kormány további működésére voksolt – ilyen mértékű, a választások idejére

4 Az International Labour Organization (ILO) adatai szerint 1996–2002 között évi átlagban 5,7 sztrájk volt Magyarországon, ezzel szemben 2003–2006 között éves átlagban már 10,5.

első lojalitás még a politikai szakértők nagy részét is meglepte. 2008-ban a kisebbik koalíciós párt (SZDSZ) kilépett a kormányból, a nagyobbik kormánypárt (MSZP) azonban egyelőre kisebbségben tovább folytatja a kormányzást. 2006 ősze óta azonban utcai tüntetések, megmozdulások formájában a kormánnyal szembeni elégedetlenség is a felszínre tört, melyhez hasonló jelenségre nem volt precedens a rendszerváltás óta. Így az a sajátos helyzet állt elő a politikai életet illetően, hogy miközben az utolsó választások során a hűség jellemezte a szavazókat, addig az utcai eseményeken a kormány elleni hangok törtek a felszínre, ez azonban nem tiltakozásnak, hanem kivonulásnak számít a hirschmani tipológiában, mivel a kormány ellen, s nem politikája ellen irányult. A politikai elit megmerevedése ugyanakkor kedvez a háttérben zajló lobbitevékenységnek, így ez is sajátosságává vált a politikai elit piacának a második időszakban.

A menedzserpiacon a piaci keretek szűkülését lehet megfigyelni. Egyrészt a tőzsdéről kivonuló cégek száma nő, új cégek minimálisan fordulnak a hazai részvénytőzsdére, továbbá a megmaradt cégek egy része is megpendítette a „táncparkett” elhagyását, így a magyar tőzsde működése is mindjobban megkérdőjeleződik, összességében tehát a vállalatvezetők elszámoltathatóságának csökkenése a jellemző trend. Ezt tovább fokozza a parlament által 2007-ben elfogadott ún. Lex MOL, mely tovább szűkíti a részvényesek befolyását a vállalati menedzsment kinevezését illetően. A menedzserpiac beszűkülése, a részvényesi kontroll erejének csökkenése azt vetíti előre, hogy a személyi döntéseket illetően a lobbizás jelentősége felértékelődik a jövőben.

2. táblázat. *A kivonulás-tiltakozás-hűség mátrix Magyarországon*

	1995–2002	2003–2008
Munkaerőpiac	Hűség	Tiltakozás és hűség
Tőkepiac	Hűség	Hűség, tiltakozás és kivonulás
„Politikuspiac”	Kivonulás	Kivonulás, tiltakozás, hűség
Menedzserpiac	Kivonulás és tiltakozás	Tiltakozás
Növekedési ütem (éves átlag)	4,0%	3,4%

Forrás: Saját összeállítás, Eurostat adatbázis

A növekedési adatok a magyar gazdaság lassulását jelzik. A két periódust tekintve az elsőben 4,0%-kal, a másodikban 3,4%-kal bővült éves átlagban a gazdaság. Ugyanezeket az éveket vizsgálva Lengyelországban gyorsult a növekedés (4,7%-os ütemről 5,1%-ra), míg Szlovákiában megkétszereződött (3,4%-ról 7,1%-ra), Csehországban pedig megháromszorozódott (1,7%-ról 5,4%-ra) a növekedési ráta. Az adatokból látható, hogy nem

a regionálisan érvényesülő konjunktúrafolyamatok magyarázzák a magyar gazdaság lelassulását, hiszen a magyar növekedési trend eltér a többi három ország növekedési folyamataitól.

A gyorsuló ütemben növekvő visegrádi országokra a magyarországitól eltérő trendek voltak jellemzők a vizsgált négy dimenzióban, ami segíthet megmagyarázni az eltérő növekedési pályát is. A munkaerőpiac a magyarországinál sokkal pozitívabban reagált az uniós bővítésre, s különösen Lengyelországban nőtt meg a külföldön munkát keresők száma. A munkaerőpiacra is viszonylag nagy tömegek tértek vissza, akár a munkanélküliségi, akár a foglalkoztatási rátát vizsgáljuk. Emellett az ILO gyűjtése szerint a sztrájkok száma Lengyelországban tizedére olvadt, Szlovákiában pedig minimálisan változott (Csehországról nincs értékelhető, összehasonlítást segítő adatsor). A tőkepiacok figyelve is megélnék ezen országok irányába, s egyre nagyobb tőke áramlott be Csehországba, Lengyelországba és Szlovákiába. A magyarországihoz hasonló utcai tüntetésekre nem került sor egyik államban sem a három közül, s a parlamenti váltógazdaság is jellemző volt ezen országokra (egyedül a szlovák Dzurinda-kabinet töltött ki egymás után két mandátumot, azóta azonban már újabb kormányváltásra került sor). Végül a menedzserpiac magyarországihoz hasonló beszűkülése sem jellemző a többi visegrádi országban.

A magyarországi gazdasági, politikai, intézményi folyamatok tehát alapvetően térnek el a többi visegrádi országtól, így a növekedési adatsorok különbözősége is újfajta magyarázattal színesedhet. A munkaerő-piaci trendek különbségeiből a magyar munkavállalók munka iránti attitűdje derül ki, hiszen a belföldi munka iránt mérsékelt ütemű az érdeklődés, a külföldi munka iránt pedig nem tapasztalható komolyabb figyelem az idő múlásával. Természetesen ez összefüggésben áll a külföldi tőkeberuházásokkal is, hiszen Magyarországon a rendszerváltást követően viszonylag gyorsan megjelentek a külföldi beruházók, melyek segítettek a munkanélküliséget csökkenteni, a foglalkoztatást növelni. A tőke iránt később nyitó visegrádi országok megjelenésével elindult versenyben a magyar gazdaságpolitika nem tudott megfelelő válaszokat megfogalmazni, így az újabb munkahely-teremtési hullám is elsősorban a többi országra koncentrált. A folyamatok alakításában a politikai elit meghatározó szerepet játszott, azonban a politikai váltógazdaság megállása (hűség) sajátos következményekkel járt: felerősödtek az utcai tüntetések (kivonulás), emellett a gazdasági következményekkel járó politikai döntések befolyásolására a lobbizás (tiltakozás) kínál elvi lehetőséget.

KONKLÚZIÓ

A bemutatott elméleti modell gazdasági, politikai és intézményi oldalról vizsgálja egyszerre az átalakulás négy dimenzióját. A Hirschman által ihletett elemzési technika a preconcepció nélküli tranzitológiai elemzéseket segítheti, hiszen szabadságot ad abban a tekintetben, hogy a rendszerváltás lényegét nem a nyugati jellegű és típusú intézményi formák elsajátításában keresi, hanem az egyes országok saját fejlődési lehetőségeiből indul ki, illetve

a piaczgazdasági és a demokratikus átmenet sorrendjét illetően sem fogalmaz meg semmilyen kívánalmat, sőt éppen azok elemzését segítheti.

Magyarországon több dimenzióban is a tiltakozási formák erősödése figyelhető meg az elmúlt években. Ez a gazdasági, politikai, intézményi struktúra megmerevedését tükrözi, ahol a lobbizás (tiltakozás) válik az akaratkifejezés egyre hatékonyabb formájává. A politikai, gazdasági, intézményi struktúra megmerevedése nem pusztán a lobbizásnak, valamint az ezt a tankönyvi példákon keresztül könnyen kísérő korrupciónak lehet a melegágya, hanem, mint tapasztaltuk, az általánosan vett, több dimenzióra jellemző *tiltakozási* formáknak – azaz a politikai jellegű kifejezőmódoknak, ami a *kivonulás-hűség*, azaz a mikroökonómiailag leírható, klasszikus piaci jellegű választási formák beszűkülésére utal.

A növekedés elmúlt években tapasztalt lassulása természetesen sok mindenre vezethető vissza, így például egyrészt a gyors átmenetre, azaz a rendszerváltó lendület és a reformfolyamatok lelassulására, a hosszú távú növekedési pálya (vagy másképpen a Jánossy-féle növekedési trendvonal) elérésére, de ugyanakkor a „politikuspiacon” végbe ment folyamatokra is, hiszen a politikai elit kulcsszereplő a többi piac befolyásolásában. A politikai váltógazdaság további szünetelése elvileg kedvez a tiltakozási formák erősödésének, különösen kisebbségi kormányzás esetén, egy esetleges kormányváltás azonban közvetlenül és közvetve a döntési formák kiszélesítését, a Hirschman-trilemma jelentőségének felértékelődését segítheti valamennyi piacon.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Cernat, Lucian (2002): Institutions and Economic Growth: Which Model of Capitalism for Central and Eastern Europe? *Journal for Institutional Innovation, Development and Transition*, vol. 6. pp. 18–34.
- Dahl, Robert A. (1992): Miért összeegyeztethetetlen a demokrácia és a szabadpiac? *Mozgó Világ* (8): 89–99.
- de Melo, Martha–Denizer, Cevdet–Gelb, Alan–Tenev, Stoyan (1997): Circumstance and Choice: The Role of Initial Conditions and Policies in Transition Economies. *World Bank Policy Research Working Paper*. No. 1866.
- Engerer, Hella–Schrooten, Mechthild (2002): Institutions, Financial Systems and the Transition Process. Interneten: <http://eale2002.phs.uoa.gr/papers/Engerer%20&%20Schrooten.doc> (2008.08.25) http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1996,45323734&_dad=portal&_schema=PORTAL&screen=welcomeref&open=/&product=REF_TB_national_accounts&depth=3 Eurostat honlap (2008.08.25.)
- Gedeon Péter (1992): Demokrácia és piacgazdaság I–II. *Közgazdasági Szemle* (39)5: 401–424. és 6: 525–537.
- Grabher, Gernot–Stark, David (1996): A szervezett sokféleség – evolúcióelmélet, hálózatelemzés és a posztoszocialista átalakulás. *Közgazdasági Szemle* (9): 745–769.
- Greskovits Béla (1995): Latin-Amerika sorsára jut-e Kelet-Közép-Európa? Gazdasági reform és politikai stabilitás a demokráciákban. *Politikatudományi Szemle* (1): 63–94.
- Grogan, Louise Anne–Moers, Luc (2001): Growth Empirics with Institutional Measures for Transition Countries. *Economic Systems*. vol. 4. p. 1–22.
- Havrylyshyn, Oleh–Izworski, Ivailo–van Rooden, Ron (1998): Recovery and Growth in Transition Economies 1990–97. – A Stylized Regression Analysis. *IMF Working Paper*. WP/98/141.
- Hirschman, Albert O. (1995): *Kivonulás, tiltakozás, hűség. Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* Budapest: Osiris Kiadó.
- International Labour Organisation honlap (2008. 08. 24.) <http://laborsta.ilo.org>
- Kolodko, Grzegorz W. (2000): A posztoszocialista átalakulás tíz éve – gazdaságpolitikai reformokkal kapcsolatos tanulságok. *Közgazdasági Szemle* (3): 197–214.
- Kornai János (2004): Mit tanulhatnak a posztoszocialista átalakulás útjára lépő országok az átmenet eddigi tapasztalataiból? *Közgazdasági Szemle* (10): 899–923.
- Kozma Ferenc (1998): *A félperiféria. Külgazdasági-stratégiai kiindulópont Magyarország számára az ezredvégen*. Budapest: Aula.
- Lomax, Bill (1998): A tranzitológia válsága. A kelet-európai változások és a tranzitológiai elmélet. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. (Szerk.: Krausz Tamás.) Budapest: Napvilág Kiadó.
- McFaul, Michael (2002): The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship. *World Politics*, no. 54. vol. 1. pp. 212–244.
- Moers, Luc (1999): How Important are Institutions for Growth in Transition Countries? *Tinbergen Institute Discussion Papers*, no. 99–004/2.

- Offe, Claus (1991): Az egyidejűség dilemmája. Demokratizálódás és piacgazdaság Kelet-Európában. *Társadalmi Szemle* (46)8–9: 113–122.
- Rodrik, Dani (2000): Institutions for High-Quality Growth: What They are and How to Acquire Them. *NBER Working Paper*, no. 7540.
- Szalai Erzsébet (2005): Gazdasági és politikai hatalom a magyarországi újkapitalizmusban. In: *Kritikus leltár. A rendszerváltás másfél évtizede. Tanulmányok.* (Szerk.: Bayer József–Kovách Imre.) Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Szántó Zoltán (1996): Politika és közgazdaságtan. *Buksz* (2): 148–153.
- Szelényi Iván–Eyal, Gil–Townsend, Eleanor (1998): A posztkommunista gazdasági vezetés (menedzserizmus). A gazdasági intézmények átformálása és a társadalom szerkezetében végbemenő változások a posztkommunista átmenet idején. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből.* (Szerk.: Krausz Tamás.) Budapest: Napvilág Kiadó.

Novoszáth András

**KÖNYVRECENZIÓ:
ALBERT O. HIRSCHMAN
– A REAKCIÓ RETORIKÁJA**

BEVEZETÉS

Albert O. Hirschman fogódzókat kreál társadalomtudósok és közpolitikai döntéshozók számára. Az általánosabb társadalomtudományi körökben leginkább híressé vált főbb művei nem alkotnak egy nagy, átfogó tudományos rendszert, sőt, témájukat tekintve sem kötődnek szorosan egymáshoz. Munkái szinte mindig egy viszonylag specifikus témához kapcsolódóan tett megfigyeléseinek és következtetéseinek az eredményei, amely téma – ha nem is egy túl nagy intervallumban – de igencsak változó. Ezt a fajta sokarcúságát ugyanakkor analitikus rendszerező-hajlamával és az ennek segítségével megalkotott, sémájukat tekintve egyszerű és könnyen adaptálható modelljeivel kompenzálja. Ennek legjobb példája a talán leghíresebb műve, a „Kivonulás, tiltakozás, hűség”, amelyben egy adott szervezetnek és tagjainak kapcsolatát elemzi a könyv címében feltüntetett fogalmakkal (1995).

Fejlődésközgazdászként a témában szerzett tapasztalatait viszonylag triviális, de mégis meglepően elgondolkodtató módon rendszerezi egy önmagában álló kvázi-alelméletté, ezzel felkínálva azt más (főleg társadalom-)tudományos körökben való felhasználására. „Az érdekek és a szenvedélyek” című másik főművében, ezzel szemben szinte gyökeresen más témával foglalkozik (1998). A Koselleck és Skinner nevével fémjelzett fogalomelméleti hagyományhoz (például Koselleck 1997) kapcsolódóan a koramodern politikai gondolkodásban elhangzott érveket veszi szemügyre, annak érdekében, hogy rámutasson a kortárs vitákban alapvetőnek vett „érdekalapú” érvelés eredetére és esetleges funkcióira. Ebben a műben igen széles politikatörténeti ismereteit állítja a saját szakmai érdeklődéséből eredő közgazdaságtani és közpolitikai kérdésfeltevések szolgálatába. Az itt elemzésre kerülő „The Rhetoric of Reaction” (1991) című művében pedig e két módszerét – az analitikus rendszerezésre való hajlamot és a politikatörténeti viták iránti érdeklődést – próbálja meg ötvözni. E próbálkozása a fenti módszerek együttes használatának és a tárgyalt téma specialitásainak következményeként egy igen sajátos művet eredményezett.

Magának a műnek a tartalma viszonylag egyszerűen felvázolható: Hirschman áttekinti és rendszerezi az utóbbi kétszáz év politikai színtérének „reakciós”, „reform-ellenes” oldalának legfőbb érveit, amihez a T. H. Marshall híres-hírhedt cikkében (1991) felvázolt főbb állampolgári jogok kifejlődésének történetét használja fel egyfajta állatorvosi lóként. Mindehhez pedig a nyugati, „modern” társadalmakban a történelem során a különböző jogok bevezetését övező viták szolgálnak forrásként az általa szemléltetni kívánt reakciós retorikai módok főbb példáihoz. Hirschman bevallott szándéka mindezzel pedig az, hogy úgymond „hideg fejfel” áttekintse ezen érvek működését, természetét, és ezzel alapot teremtsen az egymással jellegzetesen nem kommunikáló politikai nézetek közötti, a fölösleges és irreleváns szélsőséges állításoktól mentes, „demokrácia-barát” párbeszédhez (Hirschman 1991: x-xi., 167-170). Azt, hogy e próbálkozása mennyire sikerült, itt és most nincs módunkban kideríteni. Ezzel szemben a könyvben felvázolt állítások és Hirschman végső következtetése, illetve egyáltalán magának a könyvnek egyes társadalomtudományi

körökben viszonylag gyakori hivatkozási ponttá válása felvethet egypár olyan kérdést, amely érdemes a vizsgálatra.

Mint fent már említettem, Hirschman a politikai jogok kifejlődésének a történetén keresztül mutatja be a reakciós retorikát. Természetesen e jogok pontos mibenlétéről és főleg egymáshoz való viszonyáról mindig is vita volt, ezért első lépésként érdemes tisztázni a Hirschman által is felhasznált koncepciót. Az alapul vett Marshall cikkben három alapvető jogról beszélhetünk, amelyek a történelem során egymás után és – ami itt és most semmiképp sem mellékes – egymásra rakódva épültek fel. Ezek sorra az állampolgári szabadságjogok (szólás-, gondolkodás-, vallásgyakorlás-, törvény előtti egyenlőség-, stb. joga), a politikai képviselői jogok (alapvetően az általános választójog) és végül a szociális jogok (munkához-, megélhetéshez-, oktatáshoz-, egészségügyhöz-, biztonsághoz-, stb. való jogok). Ezen jogok bevezetése és fenntartása, az általános vett „progresszió”, a történelem során folyamatos és intenzív „reakciós” kritikának volt alávetve. Hirschman az általa felvázolt retorikai alapesetek előfordulásait sorban mindegyik jog bevezetése kapcsán megvizsgálja.² Természetesen Hirschmannak nem célja a teljes konzervatív politikai spektrum reformellenes érveinek „történeti” feltárása, hanem inkább az, hogy a vizsgált vitákban „felvázolja az érvelés és retorika formális típusait”, külön hangsúlyt fektetve a „főbb polémikus érvelési módokra és manőverekre” (1991: 6). A következőkben ezeket a típusokat valamint ezek egymásra való hatásait részletezném egy kicsit bővebben.

A PERVERZ-HATÁS

Az e név alá besorolt érvelési fajták a tervbe vett intézkedést, reformjavaslatot azzal vádolják, hogy hatása nem hogy nem az lesz, amit a javaslat kiötlői eredetileg az intézkedésnek tulajdonítanak, hanem éppen ellenkezőleg: „a próbálkozás, hogy a társadalmat egy megadott irányba megváltoztassák, igen sikeres lesz a változás tekintetében, azonban a változás irányát tekintve pont az ellenkezője” (Hirschman 1991: 11).

A szabadságjogok kivívásának fő hivatkozási pontjával, a Nagy Francia Forradalommal kapcsolatban a jogok kibővítését ellenző érvekben a forradalmat követő terror, és a napóleoni korszak jelenik meg alapélményként. Hirschman ehhez Edmund Burke 1790-es jóslatát hozza fel példaként, aki szerint a szabadságjogok kiterjesztésének az eredménye „egy, a korona, a templom, a nemesség, és az emberek romjain teremtődött hitvány oligarchia”, amely „véget vet az emberek egyenlőségéről és jogairól szóló félrevezető álmoknak és látomásoknak.” (idézi Hirschman 1991: 12). Burke ezen állításai pedig a XIX. században egyesek

1 Hirschman külön kiemeli, hogy szeretne minél jobban eltávolodni a „reakciós” szó használatának negatív konnotációitól, és inkább annak a személynek a megnevezésére korlátozni, aki ellenzi egy „progresszív”, a jogokat bővítő reformok bevezetését. (1991: 9)

2 Maguknak az egyes jogeseteknek a specialitásai a későbbiekben akkor lesznek fontosak, amikor a különböző retorikai típusok illetve ezek különböző célpontjai közötti kölcsönhatásokat vizsgálja (lásd később).

számára még igen sokáig bizonyításértékkel bírtak az esetleges reformok ellenében. Hiába az esetleges jó szándék, vagy a találó felismerések, a társadalmat megváltoztatni próbáló intézkedések eredményei torzak, „perverzek” lesznek. Ennek mintájára hívja Hirschman az ilyen típusú érvelést „perverz” (*perversity*) érveknek.

Hasonló állítások hangzottak el anno az általános választójog bevezetésével kapcsolatban is: a politikai hatalom a tömegek kezében az eleve ostobák zsarnokságához, illetve a privilegizált egyének és zsenik elnyomásához vezet (pl.: Burkhardt, Flaubert, Ibsen, Nietzsche), vagy pedig az eredetileg ugyan racionális egyének tömegbe verődve irracionális zsnokai cselekedetekre veszik rá magukat (Le Bon, Spencer). Hirschman ugyanakkor megjegyzi, hogy a kritika itt nem volt olyan hosszantartó és radikális, mint az a szabadságjogok esetében megfigyelhető, ami leginkább annak tudható be, hogy viszonylag gyorsan kiderült, hogy a demokratikus jogok kiterjesztése nem szükségszerűen vezet zsarnoksághoz (ellenben például a Francia Forradalom még sokáig kísérő következményeivel). Ezzel szemben a kritikusokat inkább egyfajta szkepticizmus jellemezte a demokratikus intézmények tényleges hatásaival kapcsolatban (ez viszont átvezet egy másik érvelési típushoz, a „sikertelenséghez”).

A közgazdaságtanban uralkodó „ön szabályozó piac” elve igen sok ponton meg egyezik a fenti érvekkel. Itt szinte általános törvénné vált, hogy bármilyen piaci szabályozás a piac sajátos és önirányító mechanizmusainak következtében az eredeti szándékkal pontosan ellentétes következménnyel fog járni (pl.: Milton Friedman érvei a minimálbér ellen). Ennek az érvelésnek a gyökerei ugyancsak nem vadonatújak. Hirschman példaként a nagy-britanniai szegénytörvények elleni érveket hozza fel: a szegények életkörülményeinek biztosítása nem „létjobbító”, sőt, inkább depriváló lesz a számukra, és nem csökkenti, hanem növeli a szegénységet (Defoe, Burke, Malthus, Tocqueville). Gyakorlatilag ugyanezzel az érveléssel támadja 1984-ben Charles Murray is a jóléti állam intézményét.

A „perverzitás” elvét használó állítások mögött először is azt a jelenséget véli fedezni, hogy mivel a reformok idején az általános közhangulat általában a „progresszív” irányába mutatott, a reform esetleges ellenzői állításaikban nem elsősorban a szándékot támadták, ehelyett inkább arra mutattak rá, hogy a szándék elérését célzó intézkedések mindenképpen pont a kívánt hatással ellentétes irányba fognak mutatni. Másodsorban az érvelés mögött az a szélesebb logikai premissza és társadalomkép áll, hogy az egyes emberi cselekedetek és azok társadalmi eredményei eltérnek, ha nem egyenesen ellentétesek. Az ezt a fajta elképzelést megalapozó világ- és emberképet – miszerint az emberi cselekedeteknek vannak nem szándékolt következményei – természetesen nem a társadalomtudományokban találták ki, eredetét tekintve vissza lehet vezetni akár egészen az antik görögökig, és gyakorlatilag egy az egyben megtalálható az „Isteni Igazságszolgáltatás” eszméjében is.

Hirschman végül a „perverz” hatással kapcsolatban a következő két – alapvetően nem túl mély – következtetést vonja le: a „perverz”-tétel széles körben elfogadott a reakciós gondolkodásban (1), azonban szinte soha sem volt olyan mértékű hatása, mint ahogy azt használói állították róla (2) (Hirschman 1991: 35). Szerinte azonban nem kell minden

„nem szándékolt mellékhatásnak” eleve negatívnak, vagy legalább is teljesen ellentétes következményűnek lennie. Mint ahogy arra ő is rámutatott, az eredeti smith-i „láthatatlan kéz” koncepció is kimenetét tekintve eredetileg pozitív következményekkel bírt, és csak később kapott „mellékhatásként” negatív melléköngét.³ Végezetül Hirschman a perverzitás érvei ellen az alább követelményeket hozza fel: figyelembe kell venni a nem szándékolt következmények *nélküli* beavatkozásokat, a negatív és pozitív mellékhatások egymáshoz képesti viszonyát és az esetlegesen félrevívó negatív következmények megelőzésének módjait.

A SIKERTELENSÉG

Míg a „perverzitás” elve ugyan legalább annyiban megengedő volt a társadalom önjelölt változtatóival tekintetben, hogy a változás képességét elméletileg megadta nekik, ezzel szemben a „sikertelenség” (*futility*) elvét alkalmazók még ezt a képességet is megvonták tőlük. Szerintük „*a változtatásra való törekvés eredménytelen, amennyiben bármilyen állítólagos megtörtént vagy elkövetkezendő változás leginkább felületi, felszínes, kozmetikázó, tehát látszólagos, mivel a társadalom „mély” struktúrái végeredményben változatlanok maradnak*” (Hirschman 1991: 43). Itt a szándékolt változások sikertelensége vagy hibás volta nem az esetleges nem szándékolt következmények eredménye, hanem egyenesen a társadalmat mozgató belső törvények ellen való tett.

Ezt a fajta érvelést használja például Tocqueville, amikor a Francia Forradalom állítólagos vívmányairól kimutatja, hogy azok jóval korábban, már az Ancient Régime alatt elkezdődtek kifejlődni, és maga a Forradalom csak a „változás illúzióját” teremtette meg, megkérdőjelezve ezzel a Forradalomnak a szükségességét (és legitimitását). Ugyanakkor Tocqueville legalább nem zárta ki a változás – ugyan emberi szándékoktól független – lehetőségét, szemben az általános szavazati jog ellenzőivel (Pareto, Mosca, Michels), akik szerint a társadalom – függetlenül az épp aktuális politikai berendezkedéstől – mindig is fel lesz osztva elnyomókra és elnyomottakra. Minden „demokratikus” politikai intézmény ennek megfelelően impotens, képmutató, sőt éppen hogy az „uralkodó rétegnek” kedvez (ez viszont a már jól ismert perverzitás esete). A hasonló állításokat alkalmazó, „univerzális társadalmi törvényeket” használó diszciplinára megint csak a közgazdaságtani szemléletmód a legjobb példa.⁴ A XX. század első felében, amikor a keynesi gazdaságpolitika elleni „perverzításon” alapuló érvekről viszonylag gyorsan kiderült, hogy többnyire alaptalanok, úgy tűnt egy ideig, hogy mégiscsak van adekvát módja a társadalmi-, vagy gazdasági beavatkozásnak. A „’70-es évek válsághangulata eredményeként viszont újra megjelentek a keynesianizmus ellenfelei (monetarizmus, neoklasszikus közgazdaságtan stb.), amelyek viszont érveléseikben szívesebben használták a „sikertelenség” elvét. A jóléti

3 Ennek oka szerinte a smithi „láthatatlan kéz” és a romantikus pesszimizmus egy sajátos keveredéséből fakad.

4 Nem mellékesen Paretonak a jövedelem-eloszlásról szóló tézisei is hasonló következtetésekkel járnak.

állam „perverzításon” alapuló érveivel szemben legalább a szegényebb rétegeknek juttatott segélyeknek a tényét sikerült felmutatni, míg a „sikertelenség” tézisével operáló reakciók még ezt is elvitatták. Szerintük a segélyek nagy része leginkább a középosztálynak szóló juttatás a szegényebbek adójából (Friedman, Stigler). Esetleg amennyiben mégiscsak van valamilyen garanciális biztosíték arra, hogy a segélyeket az alsóbb rétegek kapják meg (rászorultsági alapú, „means-tested” ellenőrzés), annak gyakorlata is a hataloméhes bürokrácia eszköze a társadalom ellenőrzésére.

Az érvelés típusából és előfeltételeiből kifolyólag a „sikertelenség” és a „perverzítás” tézisei logikailag kizárják egymást. Ellentmondásos egyszer azt mondani, hogy a kívánt beavatkozásnak semmilyen releváns következménye nincs, és ugyanakkor azért kritizálni, mert hatásai ellentétesek a kívánttal szemben. Gyakorlatilag azonban – mint azt a fenti példák némelyike is mutatja – ez a fajta kettős érvelési mód igen gyakran előfordult már a történelem során.⁵Egy másik általános jelenség e két érvelési típussal kapcsolatban, hogy egy adott reform bevezetését követően – a látszatra radikálisabb állításokat tevő – „perverzítás” érvek jelennek meg, majd ezen állítások túlzásainak a láthatóvá válásával és viszonylag gyors kimúlásával a „sikertelenség” érvei lépnek a helyükbe, vagy egészítik ki őket. Bár a „perverzítás”-típusú, pesszimista-romantikus érvek látszatra jóval nagyobb veszéllyel fenyegetik a reformokat bevezetni – akár jó szándékúnak is tartható – progresszíveket, a „sikertelenség”-re alapozott érvek abból a szempontból jóval radikálisabbak, hogy bármilyen beavatkozást eleve eredménytelennek és szükségtelennek – maximum haszonlesésre és/vagy képmutatásra alkalmasnak – tartanak. Ehelyett a társadalomban uralkodó – és természetesen a csak hozzáértő szakemberek és szaktudományok által tolmácsolható – törvényeknek való kvázi engedelmességet támogatják. Ennek végső politikai következménye természetesen az állam minél nagyobb mértékű „önmegtartóztatása” és visszavonulása, mint ahogy azt a neoklasszikus közgazdaságtan képviselőinek javaslataiban is láthattuk.

Hirschman a „sikertelenség” érveivel szemben azt rója föl problémaként, hogy számos esetben a bírálók egyszerűen nem várják meg, amíg a kívánt hatások tényleg megjelennek, és rögtön eredménytelenséggel vádolják a reformokat, továbbá, hogy sokszor a saját érveiket nem veszik komolyan abban a tekintetben, hogy az azok hatására levonható gyakran elég tragikus következtetésekkel és azok következményeivel nem törődnek, aminek következtében jóslataik sokszor önbeteljesítő erővel bírnak (Hirschman 1991: 77-80). Ellenpéldának a Latin-Amerikában széles körben bevezetett lakástámogatási-rendszer kezdeti („perverz” és „sikertelen”) problémáit, majd az arra adott releváns reakciókat hozza föl. A legfőbb tanulság számára ebből a szempontból leginkább az, hogy a retorikai érvekkel ellentétben a „policy-making” gyakorlata nem „igen-nem” módon működik, hanem egy folyamatos, reflexív, öntanuló folyamat eredménye.

5 Egy másik példa erre Mosca érvelése az általános szavazati jog hatásának sikertelensége és emellett a demokratikus közintézmények és tisztségek felhasználása a hatalommal bíró rétegek által saját érdekeik képviselésére (Hirschman 1991: 54-55).

A VESZÉLYEZTETÉS

A T. H. Marshall által megírt jogok kifejlődésének volt egy olyan tulajdonsága, amely jelen esetben igen nagy fontossággal bír: az egyes jogok a történelem során egymás után fejlődtek ki, fokozatosan kapcsolódva az előzőleg kialakult állapotokhoz. Ebből a jelenségből fakad a Hirschman által vizsgált harmadik retorikai segédeszköz, a „veszélyeztetés” (*jeopardy*) elmélete. E szerint: „*az emberi társadalmakban végbemenő fejlődés problémás abból a szempontból, hogy bármilyen új, kívánt „továblépés” jelentős sérüléseket okoz egy vagy több, még korábban elért eredményben*” (1991: 84). Ebben az esetben azt láthatjuk, hogy az aktuális reform ellenzői – legalábbis retorikájukban – elismerik az előzőleg elért eredményeket, azonban minden további „progresszív” lépést szigorúan elleneznek, arra hivatkozva, hogy az a történelem során kialakult, vagy igen nagy erőfeszítések árán kialakított társadalmi intézmények létezését veszélyeztetik. Jelen esetben tehát kétféle „veszélyeztetés”-típusú érvcsoportot figyelhetünk meg: 1. „A demokratikus törekvések veszélyeztetik az állampolgári szabadság intézményeit”, 2. „A szociális irányú törekvések veszélyeztetik az állampolgári szabadságjogokat és a demokratikus intézményeket”.⁶ A szabadságot bővítő intézményekkel kapcsolatban – mivel előtte más „elért jogok” nem voltak az angolszász világban – nem beszélhetünk „veszélyeztetésről”, de Hirschman külön példaként említi azon elméleteket, amelyek a szabadság fogalmának félreértelmezéséből vezetnek le például a Francia Forradalmat követő terrort.⁷

A XIX. századi Nagy-Britanniában a demokratikus jogok széles körű kibővítésének egyik fő lépése, hogy az 1832-es törvény a férfilakosság – leginkább vagyoni cenzus alapján – nagyjából 90 százalékának szavazati jogot adott. A törvénnyel kapcsolatban általános érv volt, hogy a választási jogok kibővítése nagyban veszélyezteti – többek között – a korábban kiharcolt szabadságjogokat. Ezzel kapcsolatban Hirschman Robert Lowe-tól idéz: „*Mivel liberális vagyok (...) az egyik legnagyobb veszélynek tartom (...) azt a felvetést, (...) amely szerint a tulajdon és az értelem kezéből odaadjuk a hatalmat olyan embereknek, akiknek az egész életét szükségszerűen elfoglalja a folyamatos létküzdelem*” (Idézi Hirschman 1991: 94). Hasonlóan veszélyeztetve érezték a tulajdon birtoklásának és felhalmozásának – tehát magának a gazdaságnak – a szabadságát, és ebből következően a technológiai-, és egyáltalán magát a társadalmi fejlődést (Lowe, J. R. M. Butler, George Canning, Le Bon stb.). A törvényjavaslatot végül úgy sikerült elfogadtatni, mint „végső mértéket” amely

6 Az első fajtával kapcsolatban Hirschman itt megemlíti, hogy a politikai gondolkodás történetében nem egyértelmű, hogy pontosan mit nevezünk szabadságnak és demokráciának, és hogy ezek hogyan viszonyulnak egymáshoz, és ezért kiköti, hogy elsősorban azokra az állításokra vizsgálja, amelyekben a demokrácia kimondottan veszélyezteti a szabadságjogokat (Hirschman 1991: 86-89).

7 A Hirschman által idézett Benjamin Constant azzal vádolja Rousseau-t és az őt követő jakobinusokat, hogy a leginkább politikai részvételtként értelmezhető, „antik” szabadságfogalmat összekeverték az azt kizáró, inkább a privátszféra érintetlenségét hangsúlyozó, „modern” szabadságfogalommal, és hogy az első, „antik” típusúat akarják bevezetni egy modern társadalomban (Hirschman 1991: 88).

– a vagyoni cenzus segítségével – véglegesen megteremti a kívánt egyensúlyt a szavazásra jogosultak között. A választójogokat kiterjesztő 1867-es törvény esetében azonban a liberális oldalról jöttek fel olyan – a veszélyeztetettség inverzeként is felfogható – érvek, amelyek szerint amennyiben nem szavazzák meg a törvényt, az általános elégedetlenséggel vagy akár forradalommal is járhat. Mivel a Marshall által felvázolt „jogok kifejlődése” történelmileg csak az angolszász országokra volt jellemző, ezért az ilyen típusú érvek nem nagyon, vagy csak valamilyen sajátosan megváltozott formában jelentek meg például a kontinentális Európában. Ezzel szemben gyakori volt, hogy a szabadság helyett valamilyen nemzeti-, vagy történelmi örökséget tartottak veszélyeztetettnek (nemzeti karakter, -szellem pl.).

A „veszélyeztetettség” elvének másik vizsgált típusának – a jóléti intézkedéseknek az egyéni szabadságjogokat és a demokratikus kormányzást aláásó hatásának – az alkalmazását eleinte leginkább a kommunizmustól való félelem ösztönözte. Friedrich A. Hayek az „Út a szolgáshoz” című, 1944-ben írt művében (Hayek: 1991) még leginkább a proletárdiktatúra és a totális állami szabályozás veszélyeire hívta fel a figyelmet (és még nem zárta ki a rosszabb sorsúak életkörülményeinek állami úton való biztosítását). Érvelésében arra hivatkozott, hogy mivel a növekvő állami irányítás csak növekvő számú érdek és vélemény figyelembe vételével lehetséges, ezért az vagy kizárja a demokratikus berendezkedéseket jellemző konszenzuális döntéseket, vagy eleve sikertelenségre van ítélve. Ennek eredményeképpen az állam minél nagyobb visszaszorítását tartotta helyesnek.⁸ A „’70-es évek általánosan állam-ellenes hangulata a mindvégig kitartó Hayek mellett további kritikákat szült a jóléti támogatások intézményei ellen. Hirschman itt a „veszélyeztetettség” alkalmazását azonban éppen hogy nem reakciós, hanem baloldali szerzőkön mutatja be.⁹ Ezen szerzők szerint ugyanis a kapitalizmus töképezést serkentő funkciója ellentétes a saját legitimitását garantáló funkciójával, és ennek eredményeképpen vagy önmagát számolja fel, vagy a demokratikus intézményeket dönti romba (O’Connor, Habermas). Természetesen a jobboldal sem maradt el a kritikákkal: Huntington is hasonlóan, az állami autoritást tartotta veszélyeztetettnek a intervenciók mértékének növekedésével.

Mind a „’70-es évek kritikáiról, mind a XIX. században a figyelmet a demokratikus intézmények veszélyeire felhívó állításokról egy idő után kiderült, hogy – abban a mértékben, ahogy azt szerzőik állítják – semmiképp sem tarthatóak. Helyüket inkább az előző két típusba tartozó (de főleg a „sikertelenség”-tézissel operáló) érvek vették át. Ezzel

8 Az 1960-ban írt „Constitution of Liberty” című művében ezen érveit már módosította oly módon, hogy azok használhatóak legyenek a jóléti államokra is.

9 Maga a tény, hogy Hirschman eredeti szándékát tekintve a reakciós érvelési típusokat próbálja meg rendszerezni, természetesen nem zárja ki, hogy az ilyen típusú érveléseket ne használnák fel (főleg szélső-)baloldali szerzők. Sőt, Hirschman még külön ki is dolgozza az egyes reakciós érvelési típusok progresszív párijait. Ezek alapján a „veszélyeztetés” párja a „szinergia illúziója” illetve a „nem-cselekvés veszélye”, a „sikertelenségé” a „történelem menetével egyező tett”, míg a „perverzé” a „társadalom jobbításának a követelménye” (Hirschman 1991: 149-163. o.).

kapcsolatban Hirschman nem kissé gúnyolódva azt a konzekvenciát vonja le, hogy a történelem menetére vonatkozó próféciák vagy igazak, vagy nem (1), illetve, hogy valószínűleg igen jelentős intellektuális teljesítménynek kell lennie egy ilyen jóslatot megalkotni, tekintve, hogy a történelem során újra és újra mindig megjelennek (2) (Hirschman 1991: 122). Továbbá az ilyen típusú érvek mögött szinte mindig felfedezhető az úgynevezett „zéró-összegű játék” egy negatív konnotációjú eltorzított változatának az alkalmazása, amely szerint bármilyen változás, egy vagy több már fennálló és kívánatos dolog teljes mértékű és végleges eltűnésével jár. Ezzel a fajta radikalizmussal Hirschman szerint leginkább az a baj, hogy bár a „veszélyeztetés” ténye akár valós is lehet, az érvelés kizárja a különböző hatások esetleges együttjárásait, nem is beszelve a kölcsönös kiegészítő eredményekről. Az egyes jogokat és intézményeket jelenleg felépítő „később érkező” országok számára ennek megfelelően azt a tanácsot tudja adni, hogy a reformok esetleges „veszélyeztető” hatását radikálisan komolyan nem, de figyelembe venni mindenképpen szerencsés.

A RETORIKAI TÍPUSOK KÖLCSÖNHATÁSAI

Hirschman könyvében külön fejezetet szentelt az általa „felfedezett” módszerek egymással és a vitára bocsátott témákkal (jogtípusokkal) való kölcsönhatásainak vizsgálatára.¹⁰ Első körben vegyük szemügyre, hogy az egyes reformtípusok milyen fajta kritikákkal járnak együtt. Ezzel kapcsolatban azt mondhatjuk, hogy jóléti állam ellen leginkább a „perverzitás”, és néha a „sikertelenség” vádjával hozakodtak elő a kritikusok (Glazer, Murray, Malthus, Tocqueville stb.). Vagyis a jóléti intézkedések szerintük inkább növelik a szegénységet, mint hogy csökkentenék, de legalább is nem mérséklük. A szabadságjogokkal kapcsolatban ugyancsak a „perverz” hatás a legerősebb (Burke, de Maistre), aminek lényege, hogy a szabadságjogok kiterjesztése végeredményben zsarnokságot eredményez. Végül az általános választójoggal kapcsolatban azt állapíthatjuk meg, hogy a „perverz” hatás nem igazán van jelen releváns érvként, ellenben hangsúlyos a „veszélyeztető” (demokrácia a szabadságjogok ellen való), de leginkább a „sikertelenség” (demokratikus intézmények léte teljesen irreleváns) érveire alapozott állítások. Ugyancsak megfigyelhető, hogy egy bizonyos típusú érv használata viszonylag sértetlenül átvészeli egy egész korszakot és – függetlenül attól, hogy az eredeti korszakba használt változatát megcáfolták-e – releváns kritikaként hangozhat el egy későbbi korszakban (ilyen például az „Isteni Igazságszolgáltatás” racionalizáltabb”, perverzitás” típusú változatai).

Egy további megfigyelése Hirschmannak, hogy – mint ahogy azt már említettük feljebb – bár logikailag ugyan egymást kizáróak, a „sikertelenség” és a „perverzitás” érvei igen gyakran járnak együtt, szemben a „veszélyeztetettség” tézisével, amelyet szinte min-

10 Az adott fejezetben található, mint a könyvet remekül összefoglaló szemléltető eszköz a különböző történelmi korszakokban az egyes érvelési típusokat alkalmazók (itt most helyhiány miatt kimaradt) „dicsőségtáblája” (Hirschman 1991: 135).

dig magában használnak.¹¹ Ezt Hirschman leginkább azzal magyarázza, hogy a különböző érvek az adott reform bevezetéséhez (vagy annak szándékához) képest más és más időtávban hatékonyak, és közülük leginkább a „veszélyeztetettség” az, ami talán a legkésőbb jelentkezik. Természetesen ellentétes hatásra is van példa: Nagy-Britanniában az 1867-es törvény esetén a szavazati jogok kibővítésével kapcsolatban hangzottak el olyan érvek, miszerint az – amúgy általánosan ostobának tartott – tömeg a választójog kibővítése esetén nagy eséllyel a konzervatívokra fog szavazni. Többek között ez is közrejátszott abban, hogy a konzervatívok végül megszavazták az eredetileg általuk támogatott törvényt. Ez utóbbi példa esetében azt figyelhetjük meg, hogy a „sikertelenség” tézise kioltotta a „veszélyeztetettségi” tézisé.

Végül talán a legérdekesebb kérdés a különböző típusú érvek különböző korszakban való egymásra hatása. Hirschman itt sem bocsátkozik hosszas elemzésekbe, mindenesetre számos ponton rámutat arra, hogy vannak ilyenek, és hogy ezek nem is elhanyagolhatóak. Talán a legfontosabb példa a demokrácia „sikertelenségére” vonatkozó érv hatása a jóléti állammal szembeni „veszélyeztetettség” kritikákra. Amennyiben az előbbi érvt elfogadjuk, tehát amennyiben a demokratikus intézmények hatását irrelevánsnak tekintjük, abban az esetben a jóléti állam demokratikus dilemmái elfoszlanak. Hirschman több feltételezett példát is előhoz arra, hogy a főleg Pareto tekintélye által elterjedt demokratikus „sikertelenségi” tanok hogyan járulhattak hozzá például az olaszországi fasizmus legitimálásához, vagy Lenin államelméletéhez. Ezzel szemben, ha nem is ennyire radikális módon, de mindenesetre hasonló hatásnak tudható be az, hogy a – Nagy-Britanniánál viszonylag kisebb demokratikus tapasztalatokkal rendelkező – kontinentális európai országokban a demokráciát „veszélyeztető” érvek gyakorlati hiánya hogyan tette lehetővé a jóléti állam jóval bátrabb kiépítését.

KONKLÚZIÓ

Magáról a könyvről tudományos szempontból viszonylag nehéz végső értékelést adni, aminek talán legfőbb oka a különböző irányú szándékok keveredése. Tudományos műnek ugyanis túl felületes mind a politikátörténeti, mind az érveléstechnikai részeket tekintve, és az emellett húzódó – és nem is igazán kimondott – törekvéséhez, a Marshall által felvázolt alapjogok megvédéséhez sem igazán tűnik elégnek, tekintve, hogy híján van az ilyen irányú tényanyagnak. Hirschman mondanivalóját leginkább az egyes retorikai eseteiket követő „jótanácsai” alapján lehet a leginkább rekonstruálni. Ezek a véleményezések

11 Itt érdemes megemlíteni, hogy a retorikai módok radikális, kizárólagos használata miatt a „perverzítás” és a „sikertelenség” magának a folyamatnak az eredményességére vonatkozó, kvázi technikai érv, míg a „veszélyeztetettség” egy, a kérdéses cselekvéshez és hatáshoz képest „külső” dolgot hoz be az állításba. Ráadásul az állampolgári jogok esetében ez a „külső” dolog jóval bonyolultabb morális-érzelmi kapcsolatban lehet egy adott vitában a reform támogatóival, és a vádak igazságtartalma az idődimenzió miatt is viszonylag nehezebben ellenőrizhető, ellenben a „technikai”-típusú érvekkel, amelyek jóval rugalmasabban kezelhetőek, finomíthatóak.

és kommentárok ugyanis olyannyira fájdalmasan laposak, egyenesen semmitmondóak, hogy néha többször is el kell olvasnunk őket, hogy elhiggyük: a szerző tényleg nem akarja a megállapításait semmilyen „nagy narratívába” belehelyezni. És ezzel véleményem szerint el is érkeztünk az egész Hirschman-jelenség kulcsmomentumához. Mint azt az általa szerzett számos nagyszerű könyv is mutatja, amelyek hüvelykujjszabályaikkal vagy a „mindennapi” politikai vitákban használt implicit alapelvek megingatásával ekkora sikert tudtak elérni, kifejezetten jól mutatja azon úgynevezett „elmélet-ellenességnek” a működését, amely már egy jó ideje jellemzi a társadalomtudományok környékén folyó diskurzust. Ebben a környezetben egy olyan szerző, mint Hirschman sem tehet mást, mint hogy rámutat viszonylag általánosabb jelenségekre, dekonstruálja a szélsőségesebb véleményeket, és a konkrét döntést az „ott és akkor” aktuális szereplőire hagyja. Természetesen a „józan paraszti észben” való hit viszonylag gyorsan tévútra vezetne, amennyiben nem vesszük figyelembe, azt, hogy „ki és honnan beszél”. Ennek figyelembevételének ugyanakkor talán a legkisebb hibával járó módja az érintett felek közötti párbeszéd, abban az értelemben, amikor az érveknek tényleg tétje van, és nem „csak” retorikai szerepe.

Hirschman alapvetően három pontban határozza meg e könyvének szándékolt eredményeit: először is kvázi elirigyelve a reakció teoretikusainak szarkasztikus humorát, ezt a sajátosan lenéző konzervatív ironiát, úgy gondolja, hogy ezt a hatékony előadói módot (amely úgy tűnik Hirschman számára is igen élvezetes, tekintve, hogy könyve csak úgy lubickol a különböző jobboldali szerzők következetlenségeit és abszurd állításait ostorozó gunyoros megjegyzésekben) nem lenne igazságos nem alkalmazni a progresszió híveinek érvelési eszköztárában. Ezt leginkább azzal szeretné elérni – és ez már a második pont – hogy a történelem során a konzervatív oldalnak szinte már hagyományosan előhozott főbb toposzai elé görbe tükröt tartson, és rámutasson a mögöttük meghúzódó érvelések logikájának irrelevanciájára. Véleménye szerint ugyanis a történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a reakciós kritikák igen nagy arányban tévednek, de legalább is gyanúsak, ami leginkább abból következik, hogy logikájuk az adott korban és helyen általánosan igaznak vélt, de többnyire alaptalan heurisztikákból táplálkozik. És végül, azzal, hogy ezeket a gondolkodásmódokat párba állítja a velük megegyező progresszív – és nem kevésbé problémás – párjaikkal, talán még jobban elgyengíti őket (Hirschman 1991: 164-167).

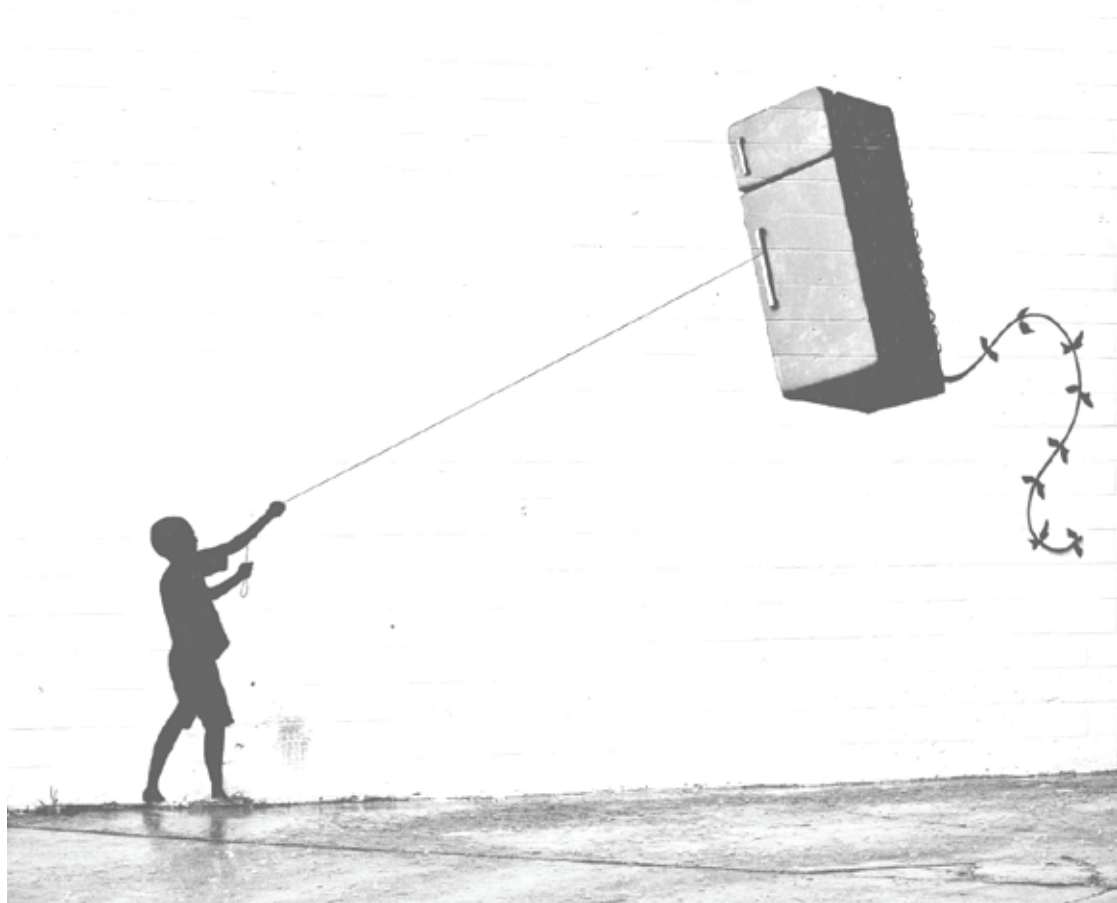
Mindezzel Hirschman bevallott célja nem sokkal több, mint hogy a vitákban általános gyakorlatként használt radikális állítások erejét visszafogja, és helyette lehetőséget adjon az egymással való párbeszédre. Véleménye ugyanis az, hogy mind a társadalom tudósainak, és mind a közpolitikai döntéshozóknak alapvetően a deliberatív eszközök segítségével kell közös nevezőre jutniuk, amennyiben demokratikus keretek között és egymás tiszteletben tartása mellett szeretnének bármilyenfajta társadalmi problémát megoldani. Nyilvánvaló hogy Hirschman a könyvével nem akar olyan fennkölt célokat elérni, mint megszólítani az elnyomottakat, vagy megteremteni az ideális kommunikatív tér kereteit, ellenben ad még egy fogódzót az ilyen irányú törekvések támogatására. Tanulságos és szó-
rakoztató olvasmány bal- és jobboldaliaknak egyaránt.

IRODALOMJEGYZÉK

- Hirschman, Albert O. (1991): *The Rhetoric of Reaction. Perversity, Futility, Jeopardy*. Cambridge: London.
- Marshall, T. H. (1991): Az állampolgárság fejlődése a 19. század végéig. In: Ferge Zs.- Lévai K. (szerk). *A jóléti állam*. Budapest: ELTE; T-Twins, 50-58.
- Hirschman, Albert O. (1998): *Az érdekek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*. Budapest: Jászöveg.
- Hirschman, Albert O. (1995): *Kivonulás, tiltakozás, hűség: Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* Budapest: Osiris.
- Koselleck, Reinhard (1997): *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest: Jászöveg.
- Hayek, F.A. (1991): *Út a szolgasághoz*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Kiss Viktor

A LEÉRTÉKELT TÁRSADALOM

Az új évezred első évtizedének végére – hosszas és fáradságos munkával – hasonló helyzetbe kormányoztuk magunkat, mint az előző rendszer párt- és bürokratikus elitjei a nyolcvanas évek második felére. Arról az ideológiai-szellemi agóniáról van szó, amely a rendszer központi törekvéseinek folytatását éppúgy lehetetlenné teszi, mint az irányváltást s ezek felülvizsgálatát. Hiszen gondolati krízisről nem csak akkor beszélünk, ha a konkrét, egyéni, partikuláris cselekedetekkel és célokkal kapcsolatban elvész az az igény, hogy egy általános magyarázó koncepcióban értelmezzék őket. Hanem akkor is – ami még ennél is veszélyesebb –, amikor a társadalom tagjai úgy vélik, hogy a nyilvánosan hirdetett univerzális magyarázó- és rendezőelvek nincsenek fedésben a valódi történésekkel. Vagy mert a kedvező helyzetben lévő szereplők és csoportok szándékosan félrevezetésre és saját pozícióik kiaknázására használják a közkezen forgó eszméket, vagy mert ezen ideológiák gyökereken ellentétesek az alul lévők, a többség, vagy az (úgymond) ésszerűen gondolkodó polgár elgondolásaival a világról – amelyeknek politikailag nem lehet érvényt szerezni. S kár lenne tagadni, hogy elmúlt évtizedeink magyarázóelveivel – a rendszerváltással, az integrációval, a felzárkózással, a globalizációval, a kapitalizálódással, a liberalizmussal, a demokratizmussal, a szakértelem és pragmatizmus jelszavaival, a plebejus alapállással, pláne a republikánus összetartozás pátozásával (például a cigánygyűlölet kérdésében), vagy éppen a baloldalisággal és a nacionalizmussal – éppen hasonló történt: nyilvános, hivatalos és megszokott ideológiáink minden hitele elveszett, minden mozgósító ereje odalett, s a társadalomtól elszakadt politika és a komprádor elitek szimbólumává váltak. Jelenlétüket nem kérdőjelezi meg, de nem is veszi túlzottan komolyan őket senki.

IDEOLOGIAI-SZELLEMI AGÓNIAINK TERMÉSZETRAJZA

Ilyen helyzet utoljára talán 1989 előestéjén volt, ezért kell az elemzőnek komoly felelősséggel nyúlnia ideológiai agóniánk kérdéseire. Miközben ugyanis Magyarország 1985–88-as és jelenlegi helyzetét badarság volna azonosnak tekinteni, mégis nagyban hasonlatosak azok a problémák, amelyek bénítják a politikum és a racionális diskurzus szféráját. Azzal együtt, hogy minden történelmi analógia sántít valamelyest, bizvást állíthatjuk: 1988–89 és 2008–09 között leginkább az a hasonlóság, hogy a hatalmon lévők és a társadalom egyaránt harapófogóba került. Mert miközben egyik oldalról a „felül lévők” ugyan felmérték, hogy a társadalom aktívabb részvétele nélkül már nem képesek úrrá lenni a problémákon, aközben képtelenek szakítani stratégiáikkal, hatalomgyakorlási technikáikkal és válságkezelő doktrínáikkal. Másik oldalról, az „alul lévők” éppen ez utóbbiak miatt váltak képtelenné a társadalmi-szellemi folyamatokban való aktív részvételre, a politikai kezdeményezésre, és éppen a „felül lévők” személye, gondolatvilága és pozíciója elfogadhatatlan és követhetetlen számukra.

S ez független attól, hogy a rendszerváltás előtti pillanat három alapvető feltétele jelenleg egyáltalán nem adott ahhoz, hogy a patthelyzet kezelésének akkori útjaiban bízassunk. Először is: jelenleg nem létezik olyan rendszerváltásban gondolkodó szellemi-értelmiségi-kulturális közeg, amely felvázolhatná egy, a társadalom számára kívánatos

rendszerutópia körvonalát. (A szélsőjobbaldali mátyásos, turulos, alkotmányozó magyar giccskultúra nemkívánatos.) A szellemi-kulturális élet idehaza éppen hogy maga is része az ideológiai agóniának, amennyiben jobbra ennek a rendszernek az alapeszméit idealizált formában állítja szembe a hazai viszonyokkal állítólagos alternatívásként és kritikaként – ennek során pedig éppen azokban a romantikus vágyálmokban osztozik, amelyeket az elitek is a magukénak vallanak. Másodsor: jelenleg a politikai és kulturális, illetve gazdasági elitcsoportok integráltsága igen magas, ami azt jelenti, hogy nem léteznek olyan erős pozíciójú szereplők, amelyek úgy éreznék: a jelenlegi helyzet fennmaradása hosszú távon teljes ellehetetlenülésükkel fenyeget. Ennek jó példája a nagy pártok köré csoportosult „nómenklatúrák”, think-tankek, alapítványok, intézetek és klientúrák rendszere, amelyek kedvezményezettjei soha nem egy megváltozott status quóban, maximum csupán egy kormányváltásban érdekeltek. Ezek sikeresen tolják intézményes körön kívülre a magányos másként gondolkodókat (vagy kényszerítik őket az értelmiségi proletár méltatlan helyzetébe; tehetségtől szinte teljesen és gerinctől kisebbrészt függetlenül), hiszen az udvari médiák, a szekértáborosodott sajtó, a pártfinanszírozású és elkötelezett tudományos kutatóhelyek és a legbutább mainstream célokat (pl.: Life Long Learning) vállaló felsőoktatás mögöttük áll ebben. Ez a másként gondolkodást egzisztenciálisan és infrastrukturálisan is atomizálja. Végezetül: 2008 Magyarország számára az EU-csatlakozás, a felzárkóztató források, a globális gazdasági környezet és saját reformlehetőségei és a világ gazdaság újabb és újabb krízisei olyan „objektív” esélyeket és kényszerpályákat kínálnak, amelyek kihasználása és végigjárása látszólag csak „szubjektív” akadályok leküzdésén múlik a technokrata és elpiacosodott szellemi és politikai vezető csoportok tagjai szerint. S ebben az elképzelésben bizony osztozik a kormányhoz és az ellenzékhez közel álló oldal egyaránt. Az objektív egyéni mobilizációs esélyek kihasználásának vágya pedig a szereplőket befelé, és nem kifelé hajtja akkor is, ha mégoly radikális és sürgető szövegeket fogalmaznak meg a fennálló viszonyokkal szemben – hiszen maguk is bíznak a dolgok „kifutásában”, aminek irányítói és haszonélvezői pozícióira egyaránt vágynak.

Egy ilyen helyzetben a szellemi agóniát kívülről megtörő erőközpont megjelenésére igen kevés az esély, ennyiben messze rosszabb a helyzet, mint 1988–89-ben. Mindez azonban nem jelenti, hogy a szellemi megújulásra ne volna ugyanakkora *szükség* és *igény*. Ami ugyanis mégis összeköt a hajdanvolt idősokkal, az az, hogy az elitek maguk is érzik: hivatalos ideológiáik és világmagyarázataik a társadalom számára kiüresedtek, elidegenedettek – erre azonban nem a helyzet felszámolásával, hanem permanens reformjával kísérelnek meg válaszolni. Ezzel azonban csak elmélyítik gondolati agóniánk riasztó tüneteit. A hazai közélet egyre túlideologizáltabbá válik: a magyar politikai és szellemi szféra osztozik minden ilyen közeg legnagyobb hazugságában, amennyiben az őshonos politikai és értelmiségi elitek éppen úgy nem veszik észre, mint a nyolcvanas évek államszocialista elitcsoportjai, hogy nem az ideológia modernizációjára, fogyaszthatóvá tételére vagy hatékonyabb gyakorlati lebontására van szükség. Nem is arra, hogy a valósághoz, a szakértelemhez, a nyugati mintákhoz, a modernhez apelláljanak saját korábbi ideológiáikkal szemben. Hiszen ezen a két úton végső soron csak azt takargathatják, hogy a problémák tényleges okával képtelenek szembenézni.

NÉP ÉS ELIT

De hogy jutottunk idáig? Valószínűleg kevés dolog van, amiben szinte mindenki egyetért társadalmi helyzettől és politikai beállítódástól függetlenül a kétezres évek Magyarorszá- gában – de kétségtelenül ezek közé tartozik a „nép” és a „politikai-szellemi-gazdasági eli- tek” eltávolodásának tétele. Eszerint az átmenet során a társadalom többsége elidegene- dett a politikától, a hatalmat monopolizáló szűk csoportosulások pedig tömegtámoga- tottság nélkül még inkább saját különérdekeiket kezdték képviselni az átmenet levezény- lése során. Szinte eszmeáramlattól függetlenül tekintik a korrupciót, a klientúraépítést, az informális kapcsolatokra alapozó csoportképzési folyamatokat rendszerspecifikusnak, ame- lyek célja az össztársadalmi szinten szűkös források bőségessé változtatása. Valamilyen for- mában minden elemzésben megjelenik az a gondolat is, hogy a rendszerváltás folyamata a helyi komprádor elitnek kollaborációjával a hatalom átmentése és újraosztása volt. Meg- jelennek az elit-összesküvéselemlétek, amelyek azt akarják bebizonyítani, hogy a hatalom csoportjai a színpalak mögött egyeztetnek egymással a nép feje fölött, s pontosan kijelölik, hogy a nép meddig szólhat bele a dolgokba. Vagy azt, hogy a politika a külföldi (és a hazai) tőke szolgálatában áll, s eszközül használja a „népet”. A (neo)liberális ideológia nevében lét- rejövő cinikus, az erősek oldalán álló, a status quo védelmezését szolgáló szakértői kon- szenzusról nem is beszélve, amely akkor hivatkozik versenyre, integrációra, globalizációra, reformra, költségvetési megszorításra, ha épp arra van szüksége. Végezetül elhangzik a megfellebbezhetetlen folklorikus érv, hogy ami itt végbement, arról a népnek halvány fogalma sem volt, nem tudta, miről van szó, nem kérték a beleegyezését.

Az elemzők többsége szinte megingathatatlan abbéli meggyőződésében, hogy a politikai-gazdasági elitcsoportok rendszerváltó ideológiái nagyrészt arra szolgáltak, hogy lepelként elfedjék ezeknek a csoportoknak mindazon törekvését, amely az erőfor- rások megszerzésére, a hatalmak és esélyek bebetonozására, a saját informális és tőkés hálózatok kiépítésére és vezető pozícióik kieroszakolására szolgáltak. Az átmenet ideo- lógiájáért „ki-ki” harcot folytató elitcsoportok a háttérben a lapok leosztásán fáradoztak, s annak kínálkozott nagyobb esély, aki jobban és inkább tudta igazolni politikailag, esz- meileg és morálisan is tevékenységét. Ez a nézőpont azonban nem csak azért veszélyes, mert egy olyan „materiális” logikát feltételez az átmenetben, amely érvényteleníti mind- azokat a „szellemi” törekvéseket, amelyekből az átmenet szándékait és céljait egyáltalán magyarázni lehetne a politika szintjén – tehát illegitimnek minősíti az egész elmúlt két évtizedünket. Hanem azért is, mert a „nép” és az „elitek” közötti szakadékot magyarázza félre, azt sugallva, mintha a rendszerváltás a néppel szembeni árulás lett volna, ezért az egész ügyet – a szélsőjobb szavaival – „meg kell ismételni”, vagy éppen – a retrográd baloldallal – „el kell felejtetni”.

A „nép” és az „elit” szembeállítás persze ebben a formájában legalább annyira régi szellemi tradíció nálunk, mint a politikai radikalizmus, a modernizmus vagy a demokratiz- mus; s bizony volt elég okunk arra, hogy ezeket évszázadokig ne válasszuk el egymástól (Szabó 2003). Azonban ezt a kártyát elővenni egy magát éppen radikálisnak, demokratának

és modernizálóknak tekintő politikai folyamattal („az átmenet”) folytatását követelve felet-
több veszélyes, még ha tartalmaz is sok részigazságot. A hazai populista jobboldal a rend-
szerváltást eláruló „elitek” és a rendszerváltástól sokkal többet váró „nép” szembeállítását felhasználva egyre inkább olyan szellemi viszonyokat teremt, amelyben nem történik
más, mint a régi ideológiai klisék korlátlan felhasználása önkényes nacionalista-fasisztoid-
egyenlőség-ellenes (radikális?), populista (demokrata?) és a gazdaság átmozgítását köve-
telő (modernista?) átokfutásokhoz. Az elitellenesség ebben az esetben könnyen válhat
öncéllá, aminek már semmi köze a fenti értékekhez, sőt éppen a demokrácia, a modernizá-
lás és a tényleges fordulat ügyével él vissza fű alatt a „nép nevében”. Nem elsősorban arról
van szó, amit Tamás Gáspár Miklós (2005) foglal össze egyik elemzésében, hogy „antikapi-
talista jelszavakat ellenzékben mindenki szívesen hangoztat, de »éles helyzetben« az ellen-
zék is megszeli, hogy »a hatalmi csoportok hitelesen számot tudnak-e adni arról, hogy
tényleg a megfelelő oldalon állnak”. A valódi kérdés az, hogy a nép és az elitek „elszaka-
dása” mire vezethető vissza ténylegesen. Mert az „árulás”, az „összeesküvés” és „különérdek”
hipotézise éppen úgy igen veszélyes és hamis, mint a „küldetéstudat”, a „szolgalelek”, vagy
az „eredendő antidemokratizmus” valamifajta transzcendens feltételezése.

A nép-elit szembeállítást az elitek árulásával magyarázó elképzelés – amelyben a rend-
szerváltás ideológiái csak a púder szerepére kárhoznak, amitől nem látni a lényegét –
éppen maga jelenti a fát, amelytől nem látszik az erdő. A rendszerváltás ugyanis, bár a „nép
nélkül” ment végbe, minden kétséget kizáróan azonban a „nép érdekében”, a népre hivat-
kozva. S ideológiai csődünk oka nem abban keresendő, amiben az elit hazugságokat terjesz-
tett, hanem abban, amit nagyon is komolyan gondolt. A rendszerváltó politikai osztálynak
ugyanis egy olyan stratégiai kérdésben kellett döntést hoznia, amely az elmúlt húsz évün-
ket gyökeresen befolyásolta, alapvető arculatát meghatározta. Ez az átmenet legnehezebb és
legfájdalmasabb politikai kérdése volt – ami persze egyenesen következett abból a szellemi
kérdésből, amely arra vonatkozott, hogy az „első hat hónapunktól” levezethető-e a folytatás.
S ha ebben tévedtek, az bizony az egész politikai garnitúra közös „sara”.

Amikor ugyanis az egyes politikai oldalak kialakították viszonyukat a „néphez”,
arra is feleletet kellett adniuk, hogy *a népet a múlt, vagy a jövő „tényeihez” sorolják-e*. Az elit-
vezérelt átmenet legdöntőbb sajátossága az volt, hogy a tárgyalásos folyamat eredménye-
ként megteremtették azokat a kereteket, amelyek között az új demokrácia működhet, és
hozzá kellett látni nem csak ezeknek a kereteknek a kitöltéséhez, hanem felhasználásuk-
kal a társadalom és a gazdaság gyökeres átalakításához is. A stratégiai kérdés számukra úgy
vetődött fel, hogy ezt az átalakítást véghezvihetik-e *népre támaszkodva*, vagy csak a nép
egyértését megszerezve. Számot kellett adni arról, hogy a nép a rohamosztag élén halad-e,
vagy csak követi az előtte hordott zászlót, esetleg még arra sem hajlandó. Ma már nehéz
megállapítani, hogy a társadalom vagy a politikai-értelmiségi elitek kiábrándultsága volt-e
nagyobb ezen a téren, de tény: az elitek rövid távon előreszaladtak saját útjukon, a társada-
lom pedig mindezt még lereagálni sem tudta. Meg kellett tanulnunk: a nép csak forrada-
lomban képes „vezetni” az eliteket, a mi átmenetünk azonban éppen forradalommal nem
akart válni; ebben az egyben egyértetettek a társadalom széles tömegei és az új pártok

kezdeményei. A kádári osztályhatalmát az új világban kereső értelmiség persze élcsapatként és meggazdagodni vágyó kispolgárként asszisztált is ahhoz az elgondoláshoz, ami számára nyilván központi szerepet tartogatott, hiszen sok tekintetben – a technokrata rétegeket nem számítva – 1989-ben ő birtokolta az újítás és az értelmezés monopóliumát. *Értelhető, ha az átmenet során a „ki vezet?” kérdése újra fontosabbnak tetszett, mint a „ki uralkodik?” problémájának mindig gyanús feszegetése. Amit a kiépülő képviselői demokrácia intézményrendszere és a szabadságjogok de jure garantálása automatikusan megoldani látszott. Húsz évünkbe tellett, amíg beláttuk: de facto ebben hatalmasat tévedtünk.*

Az 1989 óta eltelt időben a politikai-szellemi és részben gazdasági elitcsoportok kivétel nélkül úgy érezték, hogy az átmenet aktuális állásához képest a társadalom le van maradva, hogy miközben ők az „új” színvonalán állnak, a társadalom túl „régji”. Közöttük furcsa módon éppen abban mutatkozik a legkisebb különbség, hogy ezt a helyzetet mivel magyarázzák: természetesen az ancien régime tudati-ideológiai-pszichológiai-mentális béklyóival. (Ami persze csak azért abszurd, mert a társadalom meg az elitekben nem lát semmi újat.) Anélkül, hogy ebbe részletesebben belemennénk: a jobboldal egy elbutított országot lát maga előtt, amelyből kiölték az erkölcsöt, a nemzeti érzést, a vallást, a szolidaritást. A liberálisok technokratikus világnézete a versenyt, az öngondoskodást, a teljesítményelvet, a tudást hiányolja az előző negyven évből; így a társadalom széles tömegeit egyszerűen nem tekinti kompetensnek a stratégiai kérdések megoldásában. De a baloldal is, amely leginkább kulturális közösséget vállal „Kádár népével”, a „népet nem lehet leváltani” elv nevében követeli, hogy a modernizáció során legyenek tekintettel a társadalom „helyzetére”, ezért a legkevesebb fájdalommal és megrázkódtatással vezényeljék le a szükséges átalakításokat; ebben pedig nyilván benne van az a meggyőződés, hogy a társadalom maga nem modernizátor, hanem csak a változások elszenvedője vagy haszonélvezője.

A LEÉRTÉKELT TÁRSADALOM

Mindebben azonban az igazán lényeges nem az, hogy a „demokratikus bolsevizmus” jelenségei (Szerdahelyi István remek szófordulata) hogyan szolgáltatták ki a népet a rendszerváltó elit törekvéseinek (Szerdahelyi 2005). Hanem ahogyan az átmenet során szinte mindennapi rutinként rúgták fel a néptől az érdekszervezeteken át, a civil társadalom közvetítésével, a nyilvánosság racionális arénájával a politika irányába vezető „klasszikus szolgálati utat”, amelyre a nyugati demokráciák akkor is oly finnyásak, ha azért a „demokratikus deficit” tárgyában ők sem éppen szeplőtlenek. A Robert Dahl (1996) által pluralizmuskritériumként emlegetett hatalomgyakorlási piramis „feje tetejére” állítása persze sok tekintetben jogos volt, különösen azon csoportok szemszögéből, amelyek a rendszerváltásban kulcsszerepet töltöttek be.

Mára szinte közhelyszámba mennek az ezzel kapcsolatos vélekedések – amelyeket az elitek oly előszeretettel hangoztattak, és az értelmiség, a nyilvánosság és a civilek oly szolgáian visszahangoztak. A szakszervezetek és érdekvédelmi szervezetek egészen 1989-től kezdve úgy jelentek meg, mint a status quo minden körülmények közötti védelmezői,

s ebben nem csak a saját hatalmukat az MSZP-re akaszkodva átmentő államszocialista szakszervezeti bürokráciák a ludasak. Kétségtelen tény az is, hogy a hatalom állandó reformmániáival szemben szinte folyamatosan felsorakoztak a különböző ágazati szakszervezetek, kamarák, szakmai érdekcsoportok és informális kollegiális körök. A rendszerváltó elitcsoportok tehát ezekben nem láthatták saját szövetségeseiket, különösen azután, hogy az átmenet első fél évtizedében olyan sikertelenek voltak az érdekvédelem pártos átideologizálásában. De éppen így nem bízhattak a racionálisan szervezett civil társadalom támogatásában sem, hiszen az ancien régime legnagyobb hibájaként éppen azt tudták be, hogy a társadalom tagjaiból kivesszett a civil kurázszi, vagyis az érdeket az érdekeken túlmutató kontextusban is megjeleníteni képes gondolkodásmód, a felelősségvállalás, az autonómia és a kritikai részvétel mentalitása. A „megélhetési civilekké” alacsonyított maroknyi aktivista és szervezet inkább szolgálta a hatalom önlegitimációját, mint a valódi társadalmi elfogadottság növelését, s ennek bizony komoly ára volt. Hiszen a politika és a partikuláris érdekek jelenléte a legtisztességesebb törekvéseket is gyanúba sodorta, s ezzel a polgárokat még inkább távol tartotta ettől a szférától. Valódi érdekszervezetek és civil szféra híján pedig a nyilvánosság sem működtethető, különösen Magyarországon, ahol is az elitcsoportok a kezdetektől ádáz harcot vívtak a néma társadalom „megdolgozásának” egyetlen eszközeért: a médiáért. A nyilvánosság a politika számára szócsőként jelent meg, mert nem volt, aki megvédje ettől: s persze a történetnek nem túl rózsás eleme az értelmiség behódolása annak a politikának, amelytől azt remélhette, hogy a szellem világán belüli harcokat majd „külső” eszközökkel segít megoldani.

Hosszasan sorolhatnánk, hogyan értékelték le az átmenet során a „néptől” a „politikáig” vezető út valamennyi állomását, s ennek bizony nem csak azt köszönhetjük, hogy utóbbi szinte egyeduralomra tett szert olyan szférákban is, ahol amúgy semmi keresnivalója nem volna. Az érdekszervezetek alulfejlettsége – amely bizony sok tekintetben az eliteknek is érdeke volt, hiszen ebben az esetben sikeresebben menedzselhették le a tőke érdekében tett szerkezetváltást és szanalást –, a civil társadalom kiüresedése, illetve a nyilvánosság szertilissé válása nem egyszerűen kiszorította és elrettentette a népet, hanem egyszerűen lehetetlenné tette, hogy a nép társadalommá szerveződjék. Hiszen az út az érdekek sokféleségének, a felismerések partikuláris igazságának és az elvek és célok nagy-szerűségének kavalkádjából vezethetne csak a polgári aktivitás, a nyilvános viták terepéig, s onnan a kormányzati és szakpolitikáig, vagy éppen a kritikai társadalmi alternatívák megjelenéséig. Már ha a demokrácia, mint ideál, részét képezi a jövő Magyarorszájáról szóló vízióinknak, s nem csupán módszernek tekintjük arra, hogy mindenkori uralkodó elitejünk valahogy elfogadtassák magukat az országban lakó felnőttek sokaságával.

Különösen annak tudatában, hogy a rendszerváltó elitek nem csak a „népet” minősítették elmaradottnak, nem csak a „társadalmat” tekintették megjelenési formáiban illegitimnek, de kezdettől fogva támadást indítottak az „ország” kollektív identitásának hagyományos megjelenési formái ellen is. S ebben bizony a „kozmpolita-neoliberális” oldal próbálkozásai, valamint a „nacionalista-keresztény” kurzus képviselői mellé napjainkra felsorakozott az úgynevezett harmadikutas mainstream baloldal is, amely éppen annak

folytathatatlanságát hirdette, hogy „egyszerre legyünk Kádár országa és egy modern, a globalizációban versenyképes nemzet”. Választani kell aközött, akik voltunk, és akiknek lennünk kell – mondja; s ez bizony nem igazán elfogadható tézis a társadalom számára. Amely egyrésztől nehezen viseli, hogy sikeressége feltételül akarják szabni neki, hogy mindenről lemondjon, ami jellemzi, és amiben hisz. Másrésztől bizonyos értelemben ma is úgy gondolja, hogy saját maga – hiszen az elitek egyedül hagyták – képes volt kialakítani egy olyan keretet, amely az új viszonyokat betöltve legalább – úgy-ahogy – működik.

A CSENDES RENDSZERVÁLTÁS ÉS A FOGYASZTÁS TÁRSADALMI IDEOLÓGIÁJA

A politikai-szellemi elitek saját csapdájukba léptek: hiszen olyan sikeresen ebrudáltak ki minden, az övékétől eltérő ideológiát saját szférájukból, hogy maguk is elhitték, nem maradt konkurenciájuk. Olyan sikeresen diagnosztizálták és tartották fent a társadalom passzivitásáról, némaságáról és elmaradottságáról szóló téziseiket, hogy elvesztették a képességüket arra, hogy egyáltalán a társadalom ideológiai tendenciáit észrevegyék, és komolyan számoljanak velük. Mi sem bizonyította ezt jobban, mint nagy belpolitikai katalizmánk, a március 9-i hármás népszavazás. A „három igen” üzenete ebből a perspektívából nézve ugyanis éppen az, hogy nem oldhatjuk meg ideológiai agóniánk problémáját, ameddig nem vagyunk képesek megérteni annak természetét. A népszavazás nem pusztán a hazug és elidegenedett politika elleni demonstráció volt ugyanis, ahogyan az ellenzék beállítja. És nem is a deprivált véglények zsigeri tiltakozása minden ellen, ami a pénztárcájukat kedvezőtlenül érinti, vagy épp a kormányzati kommunikáció átmeneti csődje.

Arról a társadalmi ellenideológiáról és -gondolkodásmódról van szó, ahova a magyarok – az elitek ideológiai agóniájával párhuzamosan és annak köszönhetően – az elmúlt két évtizedben visszahúzódtak. Arról a mérhetetlen kontraszelektív ideológiai fejlődésről van szó, amelynek során a szélesebb tömegek mindent kivontak saját szellemi-gyakorlati reflexiójuk hatása alól, amelyről úgy érezték, nem az ő felségterületük. Így kerültek ki a szabadság és demokrácia klasszikus ügyei horizontjukból, s engedték át őket az egymást öncélúan marcangoló politikai elitcsoportoknak. Így kerültek ki a munkavállalói ügyek, amelyekről azt gondolták, úgyis az új erősek, a multik, a kormány és a harácsoló magyar kis- és középvállalkozói réteg dönt bennük. Az emberek végül az egész gazdasági rendszer kérdését is ad acta tették: elfogadva azt a felülről is erőltetett álláspontot, hogy a globalizáció, a rendszerváltás, az integráció gazdasági folyamatai a technokrácia hatáskörébe tartoznak, s nekik nincs lehetőségük beleszólni a piacgazdaságunkat működtető elvekbe és azok hatókörébe.

Az elmúlt két évben mind liberális, mind baloldalon számtalan illúzió fogalmazódott meg az úgynevezett neoliberális politika megjelenésével kapcsolatban. Úgy tetszett, hogy amennyiben egy ilyen irányzat kormányzati pozícióba jut, képes lesz felkavarni az állóvizet. Hiszen a neoliberalizmus egy olyan nyílt osztályideológiának tekinti önmagát, amely tőlünk nyugatabbra szükségszerűen osztja meg a társadalmakat. Hazai változata, amelyet a kormányzati reformok során megpróbáltak képviselni, alapvetően nem különbözik

ettől. Éppen úgy a közszolgáltatások piacosításában, az állami és szociális kiadások csökkentésében, a munkavállalók közötti verseny fokozásában, a hatékonyabb gazdasági környezetben, a nemzetközi nagytőke kegyeinek elnyerésében, a kapitalizmus napos oldalán álló társadalmi csoportok kezdeményezésében és eredményeik össztársadalmi kisugárzásában, valamint az emberek erőszakos átkondicionálásában látja a siker kulcsát, mint az ennek a politikának a válfajai bárhol a világban. A hazai kormányzati elitek ezt a politikai akaratképzés eszközeivel a legtisztább formában jelenítették meg, függetlenül attól, hogy eredetileg számtalan más, harmadikutas, populista vagy szociáldemokrata elem is részét képezte volna a folyamatoknak. Azt remélték, hogy a társadalom nyugatias rétegei, a saját magukon a hatalmas állami elvonást, a „lusta Magyarországot” koloncnak érző vállalkozói és középrétegek, a modernizáció szükségességét felismerő értelmiség, az új esélyeket látó szakmai körök, szakpolitikai szereplők és fogyasztók és az elitek szövetsége segítségével „kihúzzuk saját hajunknál fogva magunkat a gödörből” (Gy. F.).

Ahogy a baloldal is így vélte, csak éppen hozzátette még: ennek a folyamatnak része lesz az alul lévők öntudatosodása, önvédelme, amely egy új társadalmi erő megjelenéséhez és a mozdulatlan többség feléledéséhez vezet majd. A március 9-i népszavazás bebizonyította, hogy a liberális és baloldali várakozások tévesek voltak mind a kormánypolitika társadalmi bázisának, mind az újkapitalizmus társadalmi ellenzékének kiépülése szempontjából. Egyikőjük sem ismerte fel – s ebben bizony a populista jobboldal sem különbözik tőlük –, hogy *a kormányzati reformok azért verték ki a biztositékot a társadalomban szinte réteghelyzettől függetlenül, mert beletenyereáltak azokba a területekbe, amelyeket a lakosság az eltelt két-három évtizedben saját magának foglalt le.* Ez a foglalás nem magyarázható a hagyományos „kivonulás” jelenségével, mert nem a túlélés, a megadód alkalmazkodás, az önvédelem, a passzivitás jellemzi. Éppen ellenkezőleg: az egyéni kezdeményezések és szellemi aktivitás területéről beszélünk, ahova éppen a mobil társadalmi rétegek koncentrálik energiájukat.

Az elitek (és paradox módon a status quo legádázabb kritikussai) gyakorta nem veszik észre, hogy a mélyben a hazai újkapitalizmusnak nagyon is kialakult egy sajátos ideológiai arculata. Ezt a nép alakította ki, s ugyanazokra a kérdésekre is választ próbál adni, amelyekre a kormány reformjai radikális neoliberais válaszokat kerestek. Kevés nagyobb tévedése van hivatalos gondolkodásunknak, mint az, amely szerint a társadalom szellemi-mentális állapota 1989 előtti volna. Az emberek gondolatvilága nagyon is az újkapitalizmus sikeres (ne túlozzunk: használható és egyéni előrejutást kínáló) leképezése, amelyet nem szívesen cserélnének fel a kormányzati reformpolitika piaci fundamentalizmusára. (A jobboldal bezárkózó/nacionalista/kulturális elitpolitikájára, vagy a baloldali antikapitalista forradalmi romantikára sem, de ezt már többször kinyilvánították.) Ennek ugyanis nem a „piac” (ami ellen be lehetne zárkózni a nemzeti határok közé, vagy támadást lehetne indítani egy globálkapitalizmus elleni offenzíva keretében), *hanem a „fogyasztás” áll a középpontjában.* A magyar ember nem is gondol semmit arról, hogyan kellene működnie egy számára ideális kapitalizmusnak vagy egy nem kapitalista társadalomnak; az ő életében a verseny, a szabad kezdeményezés, a hatékonyság, a vállalkozás, a civil kurázsizs, a nyilvánosság,

a közpolitikák (az őt közvetlenül érintő kérdések), az érdekvédelem, az önszerveződésen alapuló közösségek és hasonlók egyszerűen nem játszanak szerepet. A „piaci társadalom” nem létezik, szemfényvesztés, elvei belevesznek a nyomorúságba, a korrupcióba, az informális tradíciókba, a hatalmas államba, az önzésbe, a nagykutyák ügyeskedésébe, a nemzetközi és hazai kiszolgáltatottságba. Ahogyan az ellene való tiltakozás az utópiába. Az elitek, a politika, a szakszervezetek, a demokrácia, a szabadságjogok, a nyilvánosság, amely ennek minőségén bábáskodhatna, alkalmatlan feladata ellátására, sőt az elsők közt veszi ki részét a piaci hazugságok mögötti úri muriból. A „piac” ideológiája az emberek számára elfogadhatatlan és használhatatlan. Egyetemben a piacellenes forradaloméval.

Nem arról beszélünk, hogy a kelet-európai társadalmak is részévé váltak a nyugati típusú kapitalizmusnak, amely – Baudrillard-tól Baumanig számtalan formában leírták már – a „fogyasztói társadalom” mechanizmusai alapján működik. Legfőképpen azért, mert a társadalom tagjainak az életében központi helyet foglal el a fogyasztás, illetve mert a gazdaság célja nem meglévő szükségletek minél nagyobb kielégítése, hanem állandóan új szükségletek felkeltése. Illetve, hogy a hagyományos társadalmi integráció közegei megváltoztak, a munka és iskola helyett a megvásárolható identitások és imázsok irányába tolódtak el (Bauman 2005; Schulze 1998; Baudrillard 1998). Nyilván ennek is komoly ideológiai hatásai vannak. Azonban mi a társadalom és önértelmezés általános ideológiai keretében jelentkező markáns különbséget próbáljuk megragadni, amikor a „piaci” és a „fogyasztói” gondolkodásmódot állítjuk egymással szembe. Mert éppen itt ragadható meg a hazai társadalom sajátossága, hogy csak utóbbiban látta a lehetőségét az újkapitalizmushoz való alkalmazkodásnak, amely ráadásul megvédeheti az előbbivel szemben is. Ebben a meggyőződésben azok a rétegek és csoportok is osztoznak, amelyekre a piaci alapú modernizációs ideológia támaszkodni akart. A mobilizációs és aktív rétegek éppen úgy gyanúval tekintenek a versenyre, a tehetségre, a kreativitásra, az autonómiára, az ötletre és az újításra, a nyilvánosságra és az érdekvényesítés demokratikus módjaira. Nem mintha nem szívesen állítanák ezeket gondolkodásuk középpontjába, hanem mert úgy vélik: ha nekik ezek mentén kell cselekedniük, azzal számukra vállalhatatlanul megnő a kockázat azokkal a szerencsésekkel szemben, akik „náluk följebb” nem kényszerülnek erre rá, s így éppen a piaci elvek szerint kerülnek végzetes hátrányba. A piaci és antikapitalista ideológiai konfliktus mezőjéről a magyar (és kelet-európai) társadalmak derékhadra is kivonult; s vele együtt az ezek valamelyikét reprezentáló politikából és nyilvánosságból is. Ellenben kiépült a fogyasztás körül egy komplex és a társadalom minden problémáját érintő ideológiai mező, amely a hazai kapitalizmus értelmezését is jelenti a társadalom többsége számára – beleértve a mobil, kezdeményező rétegek tagjait.

Eköré épül az emberek szabadságfogalma éppen úgy, mint előrejutási elképzeléseik. A fogyasztói ideológia nem a versenyben, a piacon való helytállást tekinti a fő célnak, aminek jutalmi számtalan formában jelentkeznek – a konzumerizmus magasabb fokában is. Hanem a célok reális kijelölésében hisz saját aktuális eszközei, lehetőségei számbavételével. Azt vallja: mondd meg, mit akarsz, és bármilyen eszközzel szerezd meg a rávalót. A fogyasztói ideológia tehát leginkább abban különbözik a piacitól, hogy az általa

reprezentált kapitalizmusban nem *a gazdasági–munkaerő-piaci–önmegvalósítási siker számít az emberi sikernek* a maga társadalmi, életmódbeli, élmény és fogyasztási bizonyosságával. Hanem a gazdasági-munkaerői pozíció csak az egyik lehetséges eszköz *a fogyasztás és felhalmozás növeléséhez, amit az emberi-társadalmi siker szinonimái, az önmegvalósítás és élményszerzés elsődleges terepei*. Alapja tehát még legcsöpögösebb és idillisztikusabb önbecsapásaiban sem a középosztályi verseny*társadalom*, hanem a mobilizálódó fogyasztó *egyén*. A tömegkultúra szegényes és provinciális változata is ezt erősíti régióinkban, amely az emberi kapcsolatok mintájaként szolgál, a reklám az egyéni és kisközösségi célok és idillek forrása (amit csak a családi tradíció birkózhat le), a társadalmi-egyéni problémák megoldásának irányát pedig a kispolgári nézőpontok és pozíciók körül kialakuló széles társadalmi konszenzus jellemzi. A kapitalizmus nem a versenyképesség, karrier, önmegvalósítás, kreativitás (persze jobbra hamis) – hanem a felhalmozott tulajdon, szabadidő, szórakozás és birtoklás rendszere. Amelynek fő terepe nem a piac és a civil nyilvánosság – hanem a pláza és a magánélet. A felhalmozás minden áron; de azzal a kiegészítéssel, hogy aki ebben nem sikeres, annak is biztosítva lesz az elegendőnél több és folyamatos mennyiség az egyéni-társadalmi célokból. Azzal a hamis biztonságérzettel, hogy a fogyasztás „osztálytársadalma” maximum a Tesco és a Kaiser’s között szakad majd. Ahol igazodási mintaként ennek bizonyításaként a celebek és a bulvárlapokban bemutatott életmódelitek jelennek meg.

A fogyasztói ideológiában nincsenek jobb- és baloldaliak, s csak az aktuális divathoz képest konzervatívok és liberálisok. A társadalmi ideológiává terebélyesedett fogyasztói ideológia demokratikus, mert azt hirdeti, hogy mindenki ügyeskedhet, mindenki karriert futhat be, mindenki lehet okos és szép, sikeres és divatos, ugyanazok a szabályok vonatkoznak mindenkire „alul” és „felül” – legjobb példája ennek a minden rétegben dülő hihetetlen méretű latens prostitúció. A „piaci társadalom” helyett a „fogyasztói társadalom” víziója jelenik meg a kisember számára: a Jean Baudrillard által leírt mágikus fogyasztás hitvilága mentén a kielégülést, az eksztázist, a felengedést, a varázslatot és a módosult tudatot keresi magában a vásárlásban éppúgy, mint az élet minden területén. A felhalmozás pedig ennek eszközeit növeli meg, akkor is, ha ki se használja őket; szemben a kelet-európai rögválóság sanyarú, szörnyű és problémás hétköznapjaival.

A LÉLEGEZTETŐGÉPEN TARTOTT KAPITALIZMUS

Így nálunk a céges alkalmazott és főnöke nem érdekellentétben áll, mint a piaci ideológia verseny*társadalmában*, hanem érdekközösségben: hiszen ha a cégnek jól megy, akkor fog mindkettőnek jól menni – ellenkező esetben egyik a csőd, másik a munkanélküliség rémétől fenyegetve veszti el a fogyasztás felhalmozási és élvezeti versenyében az előreljutás lehetőségét. A fogyasztás körüli ideológiai mezőben mindenki osztozik a középosztályi praktikákban, függetlenül tényleges társadalmi helyzetétől, mert ezek az eszmék jelennek meg a fogyasztói Kánaánba jutás garanciáiként. Nem véletlen, hogy celebjaink és a médiában hangvivő elitjeink ténylegesen még felső középosztálybelinek is csak ritkán

nevezhetők. A kereskedelmi médiák és a reklámozók jóval előbb ismerték ezt fel, mint az értelmiség: a „tényleges társadalom” a többség számára felülről a városi fogyasztói középosztállyal kezdődik – innen kerül ki a főnök, az ismerős, a sikeres kényszervállalkozó, a sarki zöldséges, a médiapéldakép, az általuk ismert úgynevezett kultúrlények (a Heti hetes elitje), a karrierszakmák irigylésre méltó munkavállalói, a reklámok és a menő hazai szappanoperák karakterei, a műsorvezető és a híres emberek egyaránt.

És persze a fogyasztói ideológia ezen válfaja ezért mérhetetlenül konform, amennyiben a kelet-európai valóságot adottnak veszi – hiszen az eltelt két évtized arról szólt, hogy ez az ideológia az emberek mindennapi életében nagyon is konkrét és működő praktikus megoldások és normák sokaságával párosult. Egy nem piaci kapitalizmus lélegeztetőgépen tartva, amelynek fenntartása mindenkinek érdeke; mert a fogyasztói ideológia egész gyakorlatával és tudatvilágával csak ezen az alapon folytatható.

Az emberek egy olyan kapitalizmus képét látják maguk előtt (*és egy olyan kapitalizmus fenntartásában érdekeltek – függetlenül attól, hogy ez mennyiben létezik ténylegesen*), amelyben van nagyot szakító szórakoztatóipar és divatcikk-kereskedelem, lefosztható állam, saját értékföbbletüket realizáló multik, informális kapcsolatokból és ügyeskedésből élő vállalkozók, kölcsönös szívességek és bartellek, speciális és értékesíthető egyéni adottságok, bürokratikus szemléletű munkamorál és olyan középosztálybeli, nagyvárosi, fiatal munkavállalók, akik néhány egyszerű mező kitöltésével az önéletrajzukban minden konkurencia nélkül jutnak álláshoz egy minőségi munkaerőhiányban szenvedő félperiferiális gazdaságban. Van kereskedelmi tévé, ami reklámoz és kitölti a szabadidőt, mintát ad és fő társalgási témákat szolgáltat a komoly dolgok helyett, amikhez nincs közünk. No és persze milliók vannak, akik beleszorulnak a depriváltságba, az inaktivitásba, az értelmetlen képzésekbe és iskolákba, az öregségbe és betegségbe, a háztáji ügyeskedésbe. És elitek, amelyek valahol igen távol intézik saját ügyes-bajos dolgaikat. Vagy „magánemberként” – ez ideológiai agóniánk igazi abszurditása – maguk is osztoznak a hivatalos nem észlelt, nem felvállalt és nem elfogadott gondolkodásmódban. De „cserébe” nincsenek az osztályviszonyokat bebetonozó nagytőkések, nincs az erősek és külföldiek feltétlen győzelmét hozó verseny, nincsenek világos büntető és jutalmazó mechanizmusok, amelyekhez a társadalom többsége nem tudna sikeresen alkalmazkodni, nincs tényleges bekapcsolódás a globális folyamatokba (ahol nem lehetne akkora súlya senkinek, mint idehaza elszigeteltségünkben), s nem feltétlen érték a kreativitás, a tehetség, a szorgalom, amely felülírhatná évszázados sikereinket az informális kapcsolatépítésben és az ügyeskedésben. Mindez azon az össztársadalmi konszenzuson alapul, hogy csak addig lehetünk sikeresek egy globális fogyasztói társadalomban egyéni mobilizációs pályáink nyitva hagyásával, ameddig ezek a mobilizációs utak nem a kapitalizmus vastörvényei mentén szerveződnek. Ameddig a kapitalizmus kulisszái mögött azt tehetjük, amiben tradicionálisan előnyünk van, mi vagyunk a legjobbak. A hazai újkapitalizmus azért is olyan könyörtelen, mert olyan kényszereket jelent, amelyeket a társadalom egésze igyekszik elkerülni, miközben az erősek gátlástalanul kihasználják a kényszerek által számukra az adott pillanatban kínált lehetőségeket is.

Az elmondottak persze csak a fogyasztói ideológiát a piaci és mások helyére (és nem mellé, mint nyugaton – ahol a társadalom tagja magát piaci munkavállalónak, politikai szereplőnek, civilnek, a nemzet tagjának, barátjának, vallásosnak, egyéniségnek, alternatívának stb. tekinti, amellet, hogy fogyasztó és kispolgár) állító népszellem alapvonalai, amelyről azért, valljuk be, nem tudunk valami sokat. Azonban ahhoz éppen eleget, hogy észrevegyük: *a kormányzati reformok az eltelt hónapokban a fogyasztás körül össztársadalmi méretekben kiépült ideológia pozícióit súlyosan veszélyeztették volna, ezért vívták ki ezt a hihetetlen méretű társadalmi ellenállást.* A neoliberális politika ugyanis megkísérelte a fogyasztás helyett a verseny és a hatékonyság (a piac) kérdését a középpontba állítani, ezzel azonban azt sugallta a társadalom tagjainak, hogy minden, ahogyan az eltelt két évtizedben éltek, veszélybe kerül. A kormányzat a semmi nincs ingyen, az öngondoskodás elve nevében indított offenzívát, nem észrevéve, hogy a társadalom többsége éppen ezek mentén építette ki saját praktikáit, mechanizmusait, s mozog közöttük otthonosan. (A hazai neoliberális elitek tagjai máig nem értik a különbséget aközött, ha egy piacban és versenyben hívő társadalomtól kérdezzük, hogy szükség van-e államra, vagy ha egy államban és fogyasztásban hívőtől ugyanezt – aki csak úgy tudja értelmezni, hogy szükség van-e versenyre és piacra. . .) A magyar társadalom inkább a hálapénzt választja, ha eltűnéséért (amit mindenki kíván) az évtizedek alatt kialakult társadalmi gyakorlattal kellene fizetni. S még ennél is jobban utálja, ha saját fennhatósága alól akarja a pénzt kivenni a „politika”, amelyre annak nincs érvényes jogosítványa, és amire nem is akar rálátást és beleszólást. Hiába ígérte tehát a gazdasági fellendülés a gazdagság és a fogyasztás még magasabb szintjét, erre a társadalmi rétegek egységfrontban mondtak nemet, annak nevében, hogy az számukra túl bizonytalan a széles értelemben vett fogyasztói ideológia és annak társadalmi gyakorlata felszámolása árán.

A hazai ideológiai agónia márpedig ezen a ponton könnyen végzetes társadalmi válságba csaphat át, ha nem vigyázunk. Ugyanis nem egyszerűen arról van szó, hogy az elitek és a nép között felszámolódott mindenfajta erkölcsi, politikai és mentális kapcsolat. Hogy az elitek képtelenek szembenézni a kialakult helyzettel. Hogy elvesztették az emberek bizalmát. Hanem arról is, hogy a társadalom a politika, a gazdaság, a piac, a nyilvánosság terepeiről és vitáiból, alakításából és reflektálásából „kivonulva” egy olyan területet sajátított és terjesztett ki ezek pótlékává, ahonnan lehetetlenség tényleges problémákat felvetni és megoldani. Ez az elitellenes pozíció önvesztélyes, és egy mérhetetlenül félrecsúszott társadalomtorzulási irányt állandósít. Mert persze nyugaton is ontják a társadalomtudósok azokat a műveket, amelyek a fogyasztás világnézetének romboló hatásáról szólnak a hagyományos liberális és racionális kapitalizmusokban. Elegendő a mérhetetlenül széles paletta néhány bestsellerére figyelni ötletszerűen. Robert D. Manning (2003) nagyszerűen mutatja be, mi lesz a piaccal, ha az emberek még azelőtt akarják realizálni piaci sikereik jutalmát, mielőtt megküzdöttek volna érte; Stephen J. McNamee (2004) arról értekezik, hogy az amerikaiak már túl rizikósnak találják a tehetség és kreativitás útján történő nagy kiemelkedés eszméjére épülő kapitalizmust, és inkább a biztosat részesítenék előnyben; Mary F. Rogers pedig feleleveníti azt a régi aggodalmat, hogy a konformista imázások

korában mi lesz a régi piaci értékekkel. A fogyasztói társadalom ideológiai hatásai nyugaton is veszélyeztetik a hagyományos piaci társadalom értékeit és normáit, persze a társadalomkritika, az autonómia, a közösségiség, a szolidaritás értékeivel egyetemben. De egyetlen hagyományos piaci társadalomban sem fordulhat elő, hogy az emberek a fogyasztást a piac-, a politika-, a civiltársadalom- és az elitellenesség eszközeinek tekintnék. A fogyasztás körül képződő ideológiákat a piaci, demokratikus és szabadságelvek *ellenében* fogalmaznák meg – maximum utóbbiakkal nem túlzottan törődve. *Magyarországon (és Kelet-Európában) megfogalmazódik egy olyan „ellentársadalom” víziója az emberek világképében, amely teljesen kiszolgáltatja magát a divatnak, a fogyasztói felhalmozásnak és mágikumnak, a szórakoztatóiparnak, az ellentmondásos viszonyokba való beletörődésnek, ügyeskedésnek és egy teljesen hamis középosztályi morálnak és gyakorlatnak. És azt gondolja, ezekkel mindent megoldhat, amire az elitek szerint a politikát, a kultúrát, a civil társadalmat, a demokráciát, az igazságos versengést, vagy éppen a szolidaritást és érdekérvényesítést kellene használnia.* Ezzel olyan mélyfolyamatokat indít el és erősít fel, amelyeket már nem csak saját érzeink eltorzulása, a néptől való eltávolodásunk tesz kezelhetetlenné. Ideológiai agóniánk oda vezethet, hogy fent is, lent is tehetetlenné válunk.

A TÖRTÉNELMI FETISZIZMUS ELLEN

Valószínűleg igaza van Laki Lászlónak, az egyik legkritikusabb hazai szociológusnak, amikor azt írja egy helyütt: „...gyanúnk szerint még a rendszerváltó politikai osztály mérvadó része – egy-két kivételtől eltekintve – sem rendelkezett a reálviszonyokkal adekvát kapitalizmusképpel: sem a korabeli fejlett kapitalizmusokat, sem a kialakítandó magyar újkapitalizmust, sem a két fejlettség közti aszimmetrikus függőségi kapcsolatokat illetően”. Ahogyan abban is, amikor azt feltételezi, hogy ez a helyzet a jelen problémáit, a kortárs kapitalizmus és a hazai társadalom viszonyait illetően sem változott sokat. Mindannyiunknak be kellene látnunk azonban végre: ideológiai agóniánk felszámolásához egyetlen lépéssel sem juthatunk közelebb, ha nem ismerjük fel azt az okot, ami a politikai-szellemi elitek társadalmi szürke hályogának végső stádiumához elvezetett (Laki 2007). Mert begyűjthetjük a legmodernebb nyugati társadalomelméleteket, felírhatjuk a legnagyobb eszméit, ideológiai, morális célokat zászlónkra, megtanulhatjuk a modern politika- és kampánycsinálás csínját-bínját, felvértezhetjük magunkat a legsikeresebb szakpolitikai modellekkel, kormányzati trendekkel, vagy akár a legmélyebb kutatásokat végezhetjük a magyar társadalom állapotát illetően; mindenkinél jobban ismerhetjük a globalizáció természetét, a félperiféria kényszerpályáit, az EU lehetőségeit, a jövő veszélyeit, amiket már ma elháríthatunk – a nyugdíj, az egészség, az élelmiszer, a környezetvédelem terén; rendelkezhetünk elméletekkel a holnap kapitalizmusáról, a munka világáról, a jövő emberének életéről és szükségleteiről; és még azt is tudhatjuk, mire vágnak ma az emberek – mindez mit sem fog érni, ha ismereteinket nem tudjuk egészen másra használni, mint az átmenet eltelt két évtizedében.

A politikai és értelmiségi elitek jelenleg egy végzetes történelmi tévedés áldozatai: *úgy vélik, hogy saját aktivitásukkal* – nevezzük bár a rendszerváltás programja

folytatásának, felzárkózásnak, strukturális reformoknak, a globalizáció kényszereirez való sikeres alkalmazkodásnak, a politika modernizációjának, vagy akárhogy – *a magyar társadalmat eljuttathatják egyik pontból a másikba, megtudhatják a megoldásokat döntő kérdéseinkre. És nem veszik észre, hogy tevékenységük csak voluntarista, társadalomidegen, forradalmi aktusnak tetsző erőszakos kísérlet lehet, amely éppen hogy széttöri a mégoly ellentmondásos evolúciós és organikus fejlődési elemeket, leszavazza a társadalom saját aktivitását és ideológiáit, leszerel, védtelenné tesz, elnyom és megbénít.* Ráadásul kivívja a passzív rezisztencia olyan formáját, amely együttműködés hiányában nem csak a vezetés ellehetetlenítéséhez vezet, de a helyzetünket magyarázó hivatalos-tudományos-értelmiségi ideológiák azonnali kiüresítéséhez, kulisszává változtatásához, lényegyet eltakaró kódósításához.

Ideológiai agóniánktól és válságunktól való „megszabadulásunk” nem egyszerűen annyit jelent, hogy viszonyítási pontjainkból, eredetmitoszainkból, legitimációs törekvéseinkből, célmeghatározásainkból kitöröljük az 1989-es dátumot, hogy az elmúlt időszak és az elkövetkező periódus történéseit és tetteit nem az ancien régime-mel való szakítás folyamatában értelmezzük. A fő ellenfél legyőzése nélkül semmire sem jutunk. Hiszen az átmenet maga is csak egyetlen eleme annak a sajátos kulturális jelenségnek, amelytől megszabadulásunk immár az új demokrácia szempontjából is alapkérdésnek tekinthető, s amelyet „*történelmi fetisizmusnak*” nevezhetnénk. A történelmi fetisizmus ott lapang kiemelt évszámainkban, választott origópontjainkban, mintának tekintett eseményeinkben. 1848-ban, 1920-ban, 1949-ben, 1956-ban, vagy éppen 1989-ben a következő évtizedek számára, függetlenül attól, hogy a társadalom valójában hogyan is viszonyult ezekhez, egyáltalában részét képezték-e alapmotivációiknak és politikai szerepvállalásuknak. De megjelenik a történelmi fetisizmus példaképeink „*felmagasztalásában*”, a jelen korszak valamely elemének mágiikus középpontba állításában, programjaink és céljaink kényszeredet-ten sorsdöntőnek való beállításában (Papp 1988).

Így véltük mindent megoldó eszköznek Petőfi szellemének megőrzését, a kiegyezés korának haladáseszményét, a revíziós politikát, a proletárforradalom megalkuvás nélküli végigvitelét, vagy éppen a kommunistátlanítást, vagy ahogy a rendszerváltó reformfolyamat végigvitelét véljük napjainkban. A politikai fetisizmus hatja át fogalmainkat és jelszavainkat, nem véletlen, hogy ünnepeinken csak a szavak és a kulisszák változtak, a lényeg ugyanaz maradt. A szabadság, a demokrácia, a magyarság, a verseny – és még sorolhatnánk – olyan negatív jelentéstartományokat olvasztottak magukba, hogy ma már csak arra használhatjuk őket, hogy megbélyegezzük és kirekesszük a szabadság ellenfeleit, a diktátort, a nem magyart, vagy a tervgazdasági-paternalista világ iránt nosztalgikus ellenfeleinket. De éppen ez a történelmi fetisizmus lényege: a hit abban, hogy csak a min-ták, előképek, célok, programok, korszakok, jelszavak teljes megvalósulása és beteljesülése képes elhozni a várva várt „jobb és más” világot. A történelmi fetisizmus a „nem állhatunk meg félúton” üzenetével tehát éppen azért olyan hatásos politikai kultúránk újbóli és újbóli hatalmába kerítésében, mert minden cselekedetet és visszásságot eltakar, és minden együttműködés és egyetértés megkövetelését igazolja.

A történelmi fetisizmus a tényleges szembenézés elmulasztása egy minden lényeges kérdést megoldó elem felmagasztalásával. Húsz esztendővel a rendszerváltás aktusa után persze megint meg kell tapasztalnunk a történelmi fetisizmus evidens következményeit: a történelmi fétisből való kiábrándulás során magasba emelt politikai, kulturális, technokratikus, ideológiai, morális fétisek kusza láncolatát. A történelmi fetisizmus valamely konkrét tartalma (vagy tartalmi) által eluralt politikai-társadalmi rendszerek agóniájáról és bomlási folyamatáról van szó – amit furcsa módon éppen legújabb korszakunk fő ideológusai tapasztaltak meg a korábbi évtizedekben, mégis áldozatul esett „saját” rendszerük. Az eredmény a történelmi-politikai fetisizmus egyre mélyebb és kritikátlanabb kontraszelektív mellékhatásainak hosszú sora. Ezek nagy része abból ered, hogy miközben mindenki a fétis nevében lép fel, aközben tetteiket nem lehet megítélni addig, ameddig nem tekinthetünk rájuk vissza a végcél pillanatából. Ebbe a „résbe” furakodnak bele a középszerű elmék, a szerencselovagok, a köpönyegforgatók, a karrieristák éppen úgy, mint az elhivatott és erőszakos fundamentalisták; mindazok, akiknek semmi helyük nem volna a politika és társadalom elitjeiben, de akik nélkül nem épülhet ki a történelmi fetisizmus gyakorlata. A bürokraták, a szellemi apologéták, a döntési helyzetbe hozott korszellemmel kompatibilis vélemények a történelmi fetisizmus közegeiben a csendőr és a cenzor szerepét játsszák, ők döntenek arról, kiknek van igazuk a vitában, ki kaphat pályázati pénzt, ki a barát és ki az ellenség, kit jutalmaz és büntet a fétis. Ahogyan pedig a történelmi-politikai fétis ereje és büvköre egyre inkább csökken, ahogy tartalma kiüresedik és formalizálódik, még az a kontroll is megszűnik a rendszerben, amit az elhivatottak ethosza jelent (a rendszerváltás esetében ezt láttuk a rendszerváltó értelmiség kivonulásában), s ami marad, az a látszatfetisizmus által eltakart hatalomvágy, ügyeskedés, személyes kapcsolati háló, érdekméchanizmusok, átlagosság, morális és mentális leépülés és szellemi sivárság – aminek végül a történelmi fetisizmus őszinte és manipulálható hívei maguk is a kiszolgáltatottjaivá válnak. A történelmi fetisizmus maradványai által uralt légkörben végezetül nem marad esély valódi reformra, mert a pozíciókba került személyek és csoportok lényegében se az előre-, se a hátramenetelben nem érdekeltek. Így alakul ki a nagy célok nevében megvalósított kis célok, a jövő nevében hordozott múlt, a haladásnak látszó mozdulatlanság, az aktív bénultság, a látszattevékenységek mögé rejtett lényeg hitvilága, ahol *tartalomnak kell tekinteni a formát, és ahol gyanús a tartalom, amelynek nem megfelelő a formája.*

A „FOGYASZTÁS TÁRSADALMI ÁLLATVILÁGÁN” TÚL: ÚJ POLITIKA, ELITKORREKCIÓ, EMANCIPÁCIÓ

Az új magyar demokrácia történelmi fetisizmusból születő politikai rendszere jelenleg ennek a folyamatnak igencsak a végén jár, amit csak súlyosbít a nemzetmentő, a radikális reformer, vagy éppen az EU-optimista, vagy az Amerika-barát politikai, szellemi, bürokratikus fetisizmus párhuzamos kiépülése. A történelmi fetisizmus politikai kultúrájában senki nem a megoldást, az elveket, az őszinte szembenéризést, a gondolati üresség megtörését

keresi, hanem egy újabb fétist, ami ezek ellenére is mindent megold. Ezek aztán jobbra maguk is elfedik, hogy történelmi fétisünk legfőbb megtestesítői, a rendszerváltás idejének cselekvési, gondolkodási, ideológiai sémái már csak arra jók, hogy azokat az egyre inkább tehetetlenné és kiszolgáltatottá váló „rendszerváltó” elitcsoportok a saját pozícióik és státuszuk megőrzésére használják, nagy versenyben persze azokkal, akik saját új pozícióik kiépülését remélik ezektől. Hiszen a rendszerváltás, mint politikai fétis arra épült, hogy az államszocializmus elleni harc majd „mindent megold” lényeges problémáink közül. Ha ebben húsz évvel az átmenet után csalódnunk kellett, akkor 1989 mint kiindulópont már régen átalakult, akár beismerjük, akár nem. Egy darabig próbálhatjuk régi fétiseinket – mint Orbán – vagy az egészen újakat – mint Gyurcsány – élőnek láttatni, de nehéz lesz velük sokáig eltakarni, hogy szellemi-politikai elitjeink, amelyek korábban a sor elején mentek, mostanra végérvényesen elvesztették tájékozódási pontjaikat.

A jelenséget, amely a hivatalos Magyarországot – a politikától a médiáig, az egyetemekig, a kultúra világáig – hatalmába kerítette – *a kurializáció jelenségét* – nagyszerűen írja le Norbert Elias (2005) „Az udvari társadalom” című könyvének elitszociológiai fejtegetéseiben. Arról a változásról van szó, amikor egy korábbi szituációban központi szerepet betöltő rétegek egy későbbi szituációban, amely elvileg annak folytatása, háttérbe szorulnak, vagy meg kell osztaniuk vezető szerepüket – s ezért nosztalgikus és romantikus köntösben jelenik meg számukra a régi időszak. Ami nem csak egyértelműbb és nagyszerűbb viszonyok és kérdések ideje volt, de szabadabb, kötetlenebb, tisztább, természetesebb és reménytelibb korszak is. A rendszerváltó elitcsoportok éppen így siratják illúzióikat és saját aranykorukat, mintha a korcs utódok és a rögválóság nehézségei nem az ő tevékenységükből erednének, vagy nem lettek volna már meg akkoriban is. Ezért – meglevő tekintélyüket felhasználva – az akkori ethoszt, célt, viselkedést, ideológiát állítják követhető sémaként a jelen elé is. Esetünkben a rendszerváltás (vagy még régebbi időszakok) történelmi fetisizmusának romanticizálása lesz jelenlegi időszakunk kötelező elemévé. S ha van a magyar demokráciának saját megújulása szempontjából végletesen borús jelensége, akkor az nem más, mint hogy a potenciális elleneltek vagy maguk is ezt a sémát követik valamely régebbi történelmi fétis „imádata” során, vagy éppen maguk is osztoznak a jelen fetisizmusának valamely jellemzőjében. A „második rendszerváltást”, alkotmányozó nemzetgyűlést, magyar Magyarországot követelő szélsőjobb éppen úgy fetisizsza és éppen úgy a múltba réved, mint a régi idők forradalmi iránt nosztalgikus népi politikát, szociális felelősségvállalást, szocialista átalakulást remélő antikapitalista-posztkommunista baloldal. A rendszerkonform „antiglobalista”, „liberális”, vagy éppen „yuppinemzedékek” pedig jobbára antikommunisták, szabad demokraták, nacionalisták, vagy éppen piaci fundamentalisták és reformpártiak, karrieristák, és az új világ esélyeit akarják; csak radikálisabban követelve azt, ami a rendszerváltó rendszer történelmi-politikai fétiseiből számukra mindent visz.

A történelmi fetisizmus elleni harcot a nevében minduntalan „leértékelt” társadalom felértékelésével kellene kezdenünk. Mégpedig ennek olyan módjával, amely nem elégszik meg az organikus és autentikus nép, a jövőnk dicső múltunkkal egyesítő nemzet, a kulturális, erkölcsi és mentális erőnket jelentő magyarság, a jég hátán is megélő,

kreatív és ügyes átlagember, a szabadságvágyó kelet-európai vagy éppen a szegény és kirekesztett potenciális lázadó zsánerképeivel. Szembe kell néznünk a társadalom szabadjára engedett ideológiai folyamataival, akár tetszik nekünk a tartalma, akár nem. *Hadat kell üzeni azoknak az elitcsoportoknak és értelmiségi-szakértői köröknek, akik erre képtelenek.* Tudomásul kell venni, hogy éppen az elitek, a szellemi élet, a civil társadalom, a politika állapota vezetett ide – nekünk is osztoznunk kell a felelősségben. A társadalom hihetetlenül torz és zavaros ideológiai és önismereti állapotán nem változtathatunk, ha erőszakkal megpróbáljuk átnevelni, ha lehülyézzük, ha teljesen utópikus dolgokat állítunk eléje. A magyar társadalom csak önmagát értékelheti újra fel – s ennek során szükségszerű lesz, hogy a kispolgári fogyasztói ideológia alól, rétegtől és kultúrától függetlenül, a társadalom tagjai számtalan módon emancipálják magukat. Ehhez az kell, hogy észrevegyék: a pláza, a magánélet, a szabadidő és szórakozás, a tömegkultúra szférái mellett (esetleg helyett) más területeken is érdemes jelen lenni. Más területekre is be kell vonulniuk. Ez egy hosszú folyamatnak ígérkezik persze. De ahogyan Marx (1962 [1842])a mérhetetlenül torz, elmara-

dott és reménytelen „politikai állatvilágról” – kora porosz szellemi viszonyairól, a bürokraták és kispolgárok közéletéről – azt gondolta hajdanán, hogy rögvest megváltozik, mihelyt az emberek rájönnek, hogy többre van igényük, mint amit elhitetnek önmagukkal a valódi viszonyok ismeretének hiányából eredően, úgy mi is reménykedhetünk: *a politika, a kultúra, a nyilvánosság, a civil társadalom, a kritikai reflexivitás, az életmód, az emberi kapcsolatok, a célok és értékek, a megoldások és ötletek, a szolidaritás és közösség új útjainak felmutatásával, az embereket ma érintő kérdések máshogy kezelésével vagy helyettesítésével ablakot nyithatunk a fogyasztás „társadalmi állatvilágából” kifelé egy másik valóságba.* Az emberek tágabb és sajátabb valóságába – ami egy egészen más minőségű társadalmat feltételez.

- A történelmi fetisizmus felszámolásához le kell mondanunk arról az évszázados vágyunkról, hogy problémáinkat és ellentmondásainkat meghaladjuk, tehát átkerüljünk, kiszakadjunk, továbbhaladjunk egy olyan „dimenzióba”, egy olyan szintre, amelyben azok nem érvényesek, nem léteznek vagy maguktól felszámolódnak.
- A történelmi fetisizmus felszámolásához el kell fogadnunk, hogy tartósan egy olyan társadalomban kell élnünk, amelyet radikális egyenlőtlenségek és esélykülönbségek szabdalnak, s amelyben a politika feladata éppen ezek elismerése mellett legitím igazságossági és egyenlőségi normákat érvényesíteni.
- A történelmi fetisizmus felszámolásához bele kell törödnünk, hogy következő évtizedeinkben nem csökken kiszolgáltatottságunk – mint azt a Szovjetunió összeomlásakor véltük –, nem old meg mindent sorsunk saját kezünkbe vétele. Hanem erre éppen a nemzetközi és globális tendenciák iránya kényszerít bennünket. S aktivitásunk tétje, hogy a külső függőségek és kényszerek ellenére és azokat meglovagolva mennyiben vagyunk képesek olyan társadalmi-gazdasági és politikai rendszert, olyan kultúrát és tudományt létrehozni, amely a „sajátunk” is egyben.
- A történelmi fetisizmus felszámolásához szembe kell néznünk azzal, hogy hosszú távon is párhuzamosan lesznek jelen a sikeres és haladó, illetve a válság- és

agonizáló tünetek a hazai gazdasági-társadalmi-szellemi-politikai életben. S ezeket nem lehet sem egymás rovására kiegyensúlyozni, sem pedig olyan megoldást kitalálni, amely mindent átbillent a pozitív oldalra.

- A történelmi fetisizmus felszámolásához el kell fogadnunk, hogy hosszú távon nem leszünk képesek és nem lesz lehetőségünk egyetlen társadalommá „összeállni”, a különböző miliók meghatározottságai, a kulturális fragmentálódás, a különböző érdekérvényesítési képességek és az egyre inkább elkülönülő élettek azt eredményezik, hogy intézményesül a félperiferiális társadalmak kasztosodása, amely persze még mindig jobb, mint a harmadik világ nyílt osztály- és rétegkonfliktusai.
- A történelmi fetisizmus felszámolásához meg kell barátkoznunk azzal a ténnyel, hogy együtt fognak létezni olyan szereplők, amelyeknek a mind radikálisabb és erőszakosabb megoldások irányába kell elmozdulniuk, és olyanok, amelyek a centrum meg erősítésében, a rend, biztonság, nyugodt gyarapodás feltételeiben érdekeltek.
- A történelmi fetisizmus felszámolásához helyére kell tennünk a radikális kritika, a forradalom, a lázadás hatókörét, mert ellenkező esetben ezek inkább romboló, mint építő erőt jelentenek. Régi mítoszainkkal ellentétben nem ezek teremtik meg az esélyt, hogy végre leszámoljunk, felszámoljunk, kiiktassunk és megszüntessünk. Éppen ellenkezőleg: esélyeink és lehetőségeink, megoldásaink és társadalomszervezésünk kudarca és hiánya az, ami elvezet a lázadáshoz, forradalomhoz, radikalizmushoz. Egy olyan globális légkörben pedig, amely nem kecsegtet működőképes forradalmi alternatíva megteremtésével, öngyilkosság ilyenben gondolkodunk.
- És végül: a fetisizmus feladását csak úgy valósíthatjuk meg, ha szakítani tudunk mind az elitek, a szakértők, a politikusok, az értelmiségiek útkijelölő szerepében hívó álmodernizáció, mind pedig a népet minden kérdésben autentikusnak és felülbíráhatatlannak tekintő áldemokratikus elképzelésekkel. És hajlandók leszünk egy ténylegesen sokszínű, plurális, sokszintű és nyitott érdekszférát, nyilvánosságot, civil társadalmat és nagypolitikát csinálni, együtt az emberekkel.

Mindez nem jelenti azt, hogy le kell mondanunk a jelenlegi status quo radikális megkérdőjelezéséről. Éppen hogy ezt teszi elkerülhetetlenné. A magyar demokrácia reformja és a társadalom és a politika, a nép és az elitek közötti szakadék és ellenségeskedés eltüntetése mindaddig nem lehetséges, ameddig nem tudunk szakítani történelmi fetisizmusunkkal, s persze politikai képviselőikkel. A rendszerváltás alóli felszabadulás tétje és alapja a történelmi fetisizmus világtörténelmi szemétdombra hajtása volna. Ennek elsődleges és legfontosabb jellemzője, hogy *szakítunk a történelem és a politika eddigi szemléletével*. A történelmi sorskérdésekben és politikai nagy tettekben és kényszerpályákban „gondolkodás” helyett tényleges adottságaink és problémáink elismerésére volna szükség. El kellene fogadnunk végre: nincsen olyan történelmi folyamat, amelyhez „csatlakozva” eljuthatnánk egy posthistoire Kánaánba; ahogyan Fukuyama liberális demokráciája sem vált mennyországgá számunkra. A globális tér válságai és kihívásaira adott egyetlen

válaszunk, vagy azok semmilyen kombinációja nem oldhatja meg problémáinkat; sőt: valószínűleg csak megsokszorozza majd azokat. S bármennyire is ne tessék nekünk ez a „peszsimista” forgatókönyv, itt és most nem engedhetünk sem a „beilleszkedés” konkrét tetteire vágó, sem a „forradalom” globális hullámát remélő csábításának. Mert így magunk is csak részei maradhatunk szellemi agóniánknak, nem feloldói.

Kelet-Európának végre meg kellene találnia önmagát. Nem a megérkezéshez. Hanem az elinduláshoz.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baudrillard, Jean (1998): *The Consumer Society: Myths and Structures*. Thousand Oaks: SAGE Pub.
- Bauman, Zygmunt (2005): A munkaetikától a fogyasztás esztétikájáig. *Replika* no. 51.
- Dahl, Robert A (1996): *A pluralista demokrácia dilemmái*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Elias, Norbert (2005): *Az udvari társadalom. Az udvari társadalom: a királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Laki László (2007): *A legújabb magyar rendszerváltás és eddigi teljesítménye*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Manning, Robert D. (2003): *Credit Card Nation*. New York: Basic Books.
- Marx, Karl (1962 [1842]): *Levelek a „Deutsch–Französische Jahrbücher”-ből*. MEM. 1. p. 339. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Mcnamee, Stephen J. (2004): *Meritocracy Myth*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Papp Zsolt (1988): *Kormetszetek*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Schulze, G. (1998): A Német Szövetségi köztársaság kulturális átalakulása. In: *A kultúra szociológiája*. Szerk.: Wessely Anna. Budapest: Osiris Kiadó.
- Szabó Máté (2003): A „nép” és az „elit” populista szembeállítás, mint mobilizációs keréttértelezés (frame) Magyarországon 1989 előtt és után. *Politikatudományi Szemle*. Vol. 4. p. 143–166.
- Szerdahelyi István (2005): *A sosem létezett szocializmus*. Budapest: Eötvös Kiadó. p. 35.
- Tamás Gáspár Miklós (2005): Van-e a népnek jövője? *Mozgó Világ*. Vol. 4.
- Thoma László (1995): A hatalom szerepavara. In: *Alternatívák nélküli társadalom*. Thoma László (szerk.). Budapest: Gondolat.

Andor László

ULTRAHANG A VILÁGRENDRŐL

KEES VAN DER PIJL:
GLOBAL RIVALRIES
FROM THE COLD WAR TO IRAQ.
London: Pluto Press, 2006

A nemzetközi viszonyok elemzésének leginkább gurui vannak. Sok ilyen nevet ismerünk a sajtóból, szerzőként vagy hivatkozásként. Közöttük jó pár olyan is van, aki kutatóként, könyvek szerzőjeként, az akadémiai világ szereplőjeként is nevet, rangot szerzett magának. Ázsiója leginkább annak van ebben a társaságban, aki élete legalább egy szakaszában a kormányzáshoz is közel került mint agytrösztprominens (Fukuyama), mint tanácsadó (Brzezinski), vagy mint miniszter (Kissinger).

Az itt bemutatott könyv szerzője nem guru; egész életében egyetemi oktatóként működött. Kees van der Pijl holland tudós, történész, aki a nemzetközi viszonyok teoretikusaként vált ismertté, hatást gyakorolva a politikai filozófia világára is. Magyarországon csak a legutóbbi néhány évben kezdett ismertté válni, bár az idősebbek emlékezhetnek arra, hogy Ágh Attila – amikor még marxista volt – *A polgári demokrácia mítosza és valósága* című könyvében jelentős mértékben támaszkodott van der Pijl *The Making of an Atlantic Ruling Class* (1984) című könyvére.

Van der Pijl másfél évtized múltán összefoglaló jellegű elméleti művet tett le az asztalra *Transnational Classes and International Relations* (1998) címmel, amely ugyan magyar kiadásban nem reménykedhetett, de már felkeltette az érdeklődését néhány hazai kutatónak. Legújabb vaskos kötetét (460 oldal) nem titkoltan az iraki háború ihlette; ez adott újabb ösztönzést ahhoz, hogy a korábbi elméleti és történeti munkákra támaszkodva van der Pijl a maga sajátos megközelítésében rendszerezze a nemzetközi viszonyok fejlődésének főbb fejezeteit – a hidegháború kezdetétől az iraki háborúig. Ez a magyarországi ismertségben is áttörést hozott számára: Pokol Béla a legutóbbi, a világrendről írott művében egy egész fejezetet szentelt van der Pijl könyvének összefoglalására.

Kees van der Pijl – és vele együtt a nemzetközi viszonyok számtalan mai elemzője – számára a fő kérdés az: vajon igaz-e, hogy a globalizáció a világpolitikában békét és harmóniát eredményez? Másképpen fogalmazva: igaz-e (politikai értelemben) a történelem végéről alkotott fukuyamai tézis? Marxista műveltségűek – beleértve a szerzőt – ezt a problematikát már Kautsky és Lenin vitájából is ismerik. Az osztrák Kautsky 1914-ben – a tőkés vállalatok folyamatos integrációjából kiindulva – a nagy nemzetközi konfliktusok végét jósolta, ultraimperializmust vizionált. Vele szemben az orosz Lenin a mély és erőszakos konfliktusok fennmaradásával számolt.

Van der Pijl egyértelműen a lenini álláspont mellett érvel. Vagyis: úgy látja, hogy az imperialista versengés a hidegháború idején is folytatódott (amikor pedig a „kommunizmus” elleni harc látszólag egyesítette a nyugati hatalmakat), az amerikai–szovjet versengés bizonyos értelemben maga is beleilleszkedett a globális rivalizálás korábban kialakult struktúrájába, a Szovjetunió felbomlása után pedig a globális versengés alapstruktúrája jól láthatóvá válik – a jelenkori háborúk forgatókönyvei ebből eredeztethetők.

Az olvasót – úgy is, mint potenciális vásárlót – nyilván érdekli, hogy miben más ennek a könyvnek a koncepciója, mint azoké, amelyek a nemzetközi viszonyok történetét

tekintik át az évszázadok során. Sok mindenben, de három megfigyelés mindenképpen az élre kívánkozik. Először is a szerző – rendes marxista módjára – szoros kapcsolatot feltételez a gazdaság és a politika között. Az egyes kormányok külpolitikájának, az államközi kapcsolatok alakulásának egyik legfontosabb, folyton-folyvást felbukkanó mozgatórugója a gazdasági érdekérvényesítés.

Másodszor (s ebben van der Pijl sajátos irányzatot képvisel sok más marxistához képest is): ebben a műben sajátos struktúra jellemzi a világrendszert; olyan alapkonfliktus, amely az évszázadok során (legalábbis az 1600-as évek óta) folyamatosan jellemzi a nemzetközi viszonyokat. A *heartland* koncepcióját van der Pijl a kanadai Robert Coxtól, a neogramsciánus irányzat *spiritus rector*ától veszi át. A politikai világrend alapstruktúráját egy „locke-iánus” centrum és egy „hobbesiánus” kihívó adja, amely az első, 17. századi modellben Anglia és Franciaország szerepében jelent meg. A locke-i modellben a piacgazdaság és a civil társadalom határozza meg az államot; a vele szemben álló hobbesi modellben az állam elsődleges, a gazdaság és a társadalom ennek függvénye.

A locke-i „heartland” idővel angolszászá szélesedik és centruma az Egyesült Államok lesz, a hobbesi kihívó szerepében pedig egymást követik a nagyhatalmak, de rendszerint a „heartland” – formális vagy informális – szövetségi rendszerébe bekerülő államok is sokat megőriznek versengő magatartásukból; nem rendelődnek alá teljesen az angolszász centrumnak. Franciaországban továbbra is érvényesül a versengő pozíciót hordozó „államosz-tály” hegemoniája, s ez jellemző minden későbbi kihívóra is.

Ez a modell nem azonos, de párhuzamba állítható a Wallerstein–Frank-féle centrum-periféria modellel. A hasonlóság az angolszász (fejlett tőkés) centrum azonosságában rejlik, a különbözőség abban, hogy van der Pijl (és általában a neogramsciánus irányzat) a politikai tagolódást a gazdasággal egy szintre helyezi, és a világrendszer dinamikáját elsődlegesen a politikai versengés mezejében próbálja feltérképezni.

Harmadszor: a szerző igen sűrűn utal a titkosszolgálatok tevékenységére, használja mindazokat a – most már – hozzáférhető forrásanyagokat, amelyek a különböző nagyhatalmak titkosszolgálatainak tevékenységéről fellebbentik a fátylat (amely persze olykor elég átlátszó fellebbentés nélkül is). Legalább négy-öt olyan ország említhető (USA, Szovjetunió, Nagy-Britannia, Izrael stb.), amelyeknek titkosszolgálatata tudhatóan fontos szerepet játszik a kül- és biztonságpolitika végrehajtásában, sőt néha annak formálásában is. Anélkül, hogy összeesküvés-elméletet kiáltanánk, ezekben az esetekben (meg persze néhány további ország esetében is) el kell ismerni, hogy a titkosszolgálatok szerepének megértése, nyomon követése nélkül messze nem kaphatunk teljes képet a külpolitikáról, a nemzetközi viszonyokról.

A kötet tizenegy fejezetből áll. Az 1. fejezet a világrendszer alapstruktúrájának kialakulását tárgyalja, történeti és eszmetörténeti visszatekintéssel a 17. századra. Ezt követi a tíz fejezet, amely már tényleg a címben szereplő korszakról, a hidegháborútól a mai napig terjedő hat

évtizedről szól. Ezek címeit azért érdemes felsorolni, mert önmagukban is jelzik, milyen korszakolás és témakiemelés következik a neogramsciánus megközelítésből.

A 2. fejezet: „Integráció és rivalizálás Európában és a Közel-Keleten”. Ebből megtudjuk, hogyan alakult az USA és Európa viszonya a hidegháborús időszak kezdetén („ötvenes évek”), hogyan osztozott az USA és Anglia a befolyási övezeteken a Közel-Keleten, és hogyan támadt fel az erős állam koncepciója és gyakorlata Franciaországban.

A 3. fejezet: „Amerika keresztes háborúja Ázsiában és az euroatlanti szakadás”. Ebben nyomon követhetjük, hogyan mélyítette el az USA és az európaiak közötti vitákat a vietnami háború, hogyan fajult el egészen a szakításig ez a kapcsolat De Gaulle idején. A végpont 1971: az aranystandard egyoldalú felmondása.

A 4. fejezet: „A szociális és gazdasági demokrácia kísérlete”. Itt az időszak egy-egy súlyos politikai és gazdasági földrengéséről esik szó: az 1968-as forrongásról és következményeiről, majd pedig az olajárrobbanásról és annak politikai következményeiről (ez a 70-es évek egyik fő fejleménye, amely az „új nemzetközi gazdasági rend”-ről folyó vitákban kulminál és hal el).

Az 5. fejezet: „Transznacionális rivalizálás és neoliberális fordulat”. Az 1970-es évtized az elbizonytalanodás időszaka, amelyről a szerző – Gramsci 1930-as években használt formuláját idézve – azt írja: a régi rend már haldoklott, de az új még nem született meg. Sok helyi konfliktus, amiből semmi sem helyi: mindenütt Henry Kissinger, a CIA és az MI6 mozgatja az eseményeket. A titkosszolgálatok keze villan úgy Harold Wilson lemondatásánál, mint Margaret Thatcher konzervatív pártvezérré választásánál. Új megvilágításba kerül a Nixon elnök eltávolítását eredményező Watergate-ügy is.

A 6. fejezet: „Pinochettól a Reagan-doktrínáig”. Geopolitikailag értelmezve: az USA leszámol a dél-amerikai felzárkózási kísérletekkel, s az adósságválságot kihasználva privatizálja a latin-amerikai gazdaságokat. A monetarizmus áttörése, vagyis az 1979-es Volcker-sokk centrális fejleményként jelenik meg. Érdekesség, hogy van der Pijl itt már az oligarchikus privatizáció kifejezést használja, amely a szélesebb irodalomban csak jóval később, az oroszországi átalakulásnál bukkan fel a 90-es évek végén.

A 7. fejezet: „A Rapallo-szindróma és a Szovjetunió felbomlása”. Ez a rész a Szovjetuniót mint új kihívót mutatja be, ami azonban nem jelentette azt, hogy a szovjet állam ne lett volna nyitott a tőkés Nyugattal való együttműködésre. A szerző áttekinti a német, olasz és francia tőke keleti irányú kapcsolatait (Ostpolitik, Fiat, Renault stb.) és az amerikai embargópolitikát, amelynek valós célja e gazdasági Rapallo megakadályozása volt. A Kelet- és Nyugat-Európa közötti közeledés az USA szemében a sokáig támogatott Gorbacsovot is veszélyesnek mutatta, és emiatt Washington érdekeltté vált az eltávolításában.

A 8. fejezet: „Amerika Európa fölött a balkáni válságban”. Itt nyomon követhetjük, hogyan élezte ki mind jobban az Egyesült Államok a délszláv konfliktust (miközben a brit-francia diplomácia a *status quo*, és ezáltal a béke megőrzésén fáradozott). Az USA a Jugoszlávia elleni háborún, a NATO első valódi bevetésén keresztül szilárdítja meg Nyugat-Európa fölötti hegemóniáját. Az EU számára a folyamat a koszovói válsággal időben egybeeső lisszaboni stratégiában kulminál; itt lényegében egy olyan koncepció születik,

amelynek végrehajtása Európát önmaga amerikanizálása útján tenné az Egyesült Államokkal egyenrangú gazdasággá.

A 9. fejezet: „Kína, mint új kihívó felemelkedése”. Kína esetében is helyénvalónak érezhetjük az „államosztály” kifejezést, még akkor is, ha 1978-tól ez az osztály (lényegében a KKP) egy kolosszális rekapitalizációs folyamatot vezényel le. Kína felemelkedése jól jön az Egyesült Államoknak, mert általa szétverhető a Japán által vezetett kelet-ázsiai blokk (lásd még az 1997–98-as valutaválságot); ezután azonban Washington számára a kérdés már az, hogyan lehet Japán segítségével ellensúlyozni, fékezni a kínai nacionalizmus (az új kihívó) erősödését.

A 10. fejezet: „Energiakonfliktusok a posztszovjet korszakban” – itt három témakört tekinthetünk át. Az első az irak–iráni háború, amelynek egyfajta végkifejlete Irak Kuvait elleni támadása és az ENSZ-felhatalmazással kivitelezett felszabadító háború. A második a Kaszpi-térség körüli imperialista küzdelem, amely kevésbé látványos, de szintén nem vér nélküli, hiszen szorosan kapcsolódik hozzá Moszkva csecsenföldi háborúja. A harmadik témakör a 2001 utáni afganisztáni és iraki háború, amelyek előkészítése értelemszerűen már jóval 2001 előtt megkezdődött.

Végül a 11. fejezet: „Az emberi jogoktól a globális szükségállapotig” – egyfajta elméleti összefoglalás, amely egyebek mellett megállapítja: a jelenkori civilizáció/barbárság dichotómia szinte ugyanúgy működik ma, mint száz évvel ezelőtt. Az angolszász centrum globális hatósugarú intervencionizmusát egy civilizációs illúzióra épülő küldetéstudat hatja át. A centrum és a kihívó viszonyának filozófiai dimenzióját vizsgáljuk tehát meg, ami a szabadság fogalmának eltérő interpretációit jelenti. A centrumra (locke-i értelemben) a szabadság államtól való védelme jellemző, míg a kihívókra (Hobbest követve) a szabadság állam általi védelme, határozott feltételezéssel a „társadalmi szerződésről”.

A nemzetközi viszonyok realista értelmezése – bár kompatibilis a háborúk betiltásának gondolatával – etikátlannak minősül a kortárs angolszász felfogásban; a korszellem előbb a humanitárius intervenciók, majd a terrorizmus elleni globális háború felé vezet. A nemzetközi jog két világháborúban kiforrott intézményei ma vagy használhatatlanok, vagy az eredeti célokkal ellentétesen használják őket (nemcsak az iraki, de már a vietnami háború irányítóit is egy nürnbergi típusú ítélőszék elé lehetne citálni). Mindez az ezredfordulón a liberalizmus válságát is jelenti.

Kees van der Pijl tehát távolról sem idealizálja, s nem tekinti sem történelmi végpontnak, sem a létező világok legjobbjának a mai nyugati civilizációt. A könyvben feltárt gazdasági-politikai dinamika logikus következményének tekinti azt, hogy a neoliberais program által kiüresített demokrácia iránti társadalmi érdeklődés egyre csak csökken. „Minek szavazni, ha a társadalom működtetésének alapjául szolgáló elvek kívül esnek a szavazó hatósugarán? Paradox módon az ilyen fertőtlenített demokrácia csak akkor nyújt lehetőséget a tényleges izgalomra, amikor a »néphatalmat« a kihívó államosztály hivatalból való eltávolítására

használik. De amint a popkoncertek és a világ minden táján közvetített, huszonnégy órás tömeggyűlések sikeresen beiktatják a neoliberais alternatívát (amint az számos korábbi államszocialista társadalomban történt), a különféle bébiket kamera előtt puszilgató, ámde a privatizációt egyformán támogató jelöltek közötti választás értelmetlensége újból egyértelművé válik” (162. o.).

A hidegháborús korszak a négyszáz évet átfogó neogramsciánus perspektívában új értelmezési réteget kap. Van der Pijl szerint a modern időkben a Szovjetunió intézte a legkomolyabb kihívást a Nyugat dominanciájával szemben. A rendszerváltás értelemszerűen a kihívó szerepét megtestesítő államosztály lebontását, átalakulását jelentette. „A Szovjetunió széthullása az államosztályon belüli önbizalom összeomlásának eredménye volt. Az államosztálynak egy része csatlakozott a gazdaság privatizálását célzó mozgalomhoz, amelyet a bűnöző csoportok és regionális kiskirályok árnyékvilágában gyökerező erők indítottak el” (246. o.).

A jövőre vonatkozóan van der Pijl logikája az USA–Kína-viszony kiéleződését vetíti előre. Párhuzamba állítja (303. o.) azt, ahogy Franciaország, majd Németország, utána pedig Oroszország előbb békés kihívónak mutatkozott, majd militáns ellenfélle vált (utóbbi a sztálini Szovjetunió formájában). Kína és az USA viszonya az elmúlt negyedszázadban akár szövetségként is értelmezhető, de valószínűleg ez csak addig tart, amíg Kína e kooperáció keretében erősíteni tudja a maga gazdaságát. Napjainkban az elmélyülő globális pénzügyi válság alátámasztani látszik azt a feltételezést, miszerint az USA–Kína-(erő-)viszony megváltozása lesz a következő évek, évtizedek fő kérdése a nemzetközi gazdaságban és politikában.

Gerócs Tamás

SOKKOLÓ ÚJ KÖZÉPKOR

NAOMI KLEIN KÖNYVE ELŐREREPÍT A TÖRTÉNELEMBEN

A hazai olvasóközönség számára nem teljesen ismeretlen Naomi Klein neve. A 38 éves kanadai újságíró bestseller könyve, a *No Logo* magyarul is elérhető. A 2000-ben publikált mű nem váltott ki jelentősebb visszhangot a hazai olvasótábor körében, és még ennél is csekélyebb fogadtatásra számíthat a tavaly megjelent *A sokkdoktrína: a katasztrófakapitalizmus felemelkedése* [The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism], aminek itthoni kiadására még várni kell. A szerző új könyvével nem kisebb feladatra vállalkozik, mint hogy összefüggést találjon a kapitalista világrendszer működése és a világban tapasztalható erőszak terjedése között. A *No Logo* story-telling stílusát viszi tovább Naomi Klein *A sokkdoktrínában* is, itt viszont továbblép az oknyomozó újságírás műfaján, és megkísérli elméleti keretbe foglalni a terepen összeszedett megfigyeléseit.

A könyv külföldön jelentős visszhangra talált. Naomi Klein ma az egyik legismertebb és legbefolyásosabb programformálója a globalizációt kritikájuk célkeresztjébe helyező baloldali mozgalmaknak, két bestseller könyve is elsősorban ennek az olvasótábornak szól. *A sokkdoktrínát* több neves közgazdász és társadalomtudós is érdemesnek találta a közlelbi szemügyre vételezésre. Michael Hardt (2007) szerint a könyv jelentősége abban áll, hogy az antikapitalista mozgalmaknak keres új ideológiai orientációs pontot a millenniumot követően. Hardt szerint a szeptember 11-i terrortámadás és az azt követő két háború Afganisztánban és Irakban arra kényszerítette ezeket a mozgalmakat, hogy háborúellenes céloknak szenteljék erejüket, ami kifogta a szelet a szélesebb gazdasági és társadalmi folyamatok kritizálásának vitorlájából. Klein könyve a seattle-i generációnak akarja bemutatni, hogy a neoliberais globalizációnak (a multinacionális vállalatok működésének) van kapcsolata a háború és az erőszak terjedésével. Joseph E. Stiglitz (2007) Nobel-díjas közgazdász, a Világbank korábbi alelnöke arra figyelmezteti az olvasót, hogy a könyv nem tudományos mű, annak szerzője pedig nem akadémikus, hanem újságíró, ezért óvatosan kell bánni a helyenként „leegyszerűsítő” és téves állításokkal.

A könyv stílusának műfaji keretét nehéz meghatározni, mivel az egyes fejezetek nem rendelkeznek egységes stílusjegyekkel. Naomi Klein kísérletében – hogy gazdasági összefüggések alapján próbálja megmagyarázni a legújabb kori világtörténelem eseményeit – összekeveredik a zsurnalizmus műfaja a koncepcionális történelmi okfejtéssel. A szöveg hibrid stílusa fejfájást okozhat az olvasónak, hiszen alig szűrhető ki elméleti állítás a személyes beszámolók halmazából. Emiatt is mondja Stiglitz, hogy a mű csekély tudományos értékkel rendelkezik. Ahhoz, hogy lássuk, milyen irodalmi eszközöket használ Klein célja

eléréséhez, három részre kell bontanunk könyvét. A tagolás, amelyet itt követünk, megfelel a Michael Hardt analizisében szereplő három alpműfaj-kategóriának.

A legfontosabb írói eszköz, amelyre Klein támaszkodik, az a saját „háza tájáról” hozott oknyomozó riporteri elbeszélői narratíva. A könyv tömérdek történetet mutat be, amelyek közül az első a McGill Egyetem pszichiátriai osztályának titkos kísérleteiről szól. Az *Allan Memorial Institute*-ban az ötvenes években a CIA arra próbált kísérletet tenni, hogy a páciensek elméjének megtörésével és újraorientálásával manipulálhatóvá és átépíthetővé tegye a tudatukat. A kísérleteket a hatvanas években betiltották, és csak 2004 táján kerültek nyilvánosságra a terápia részleteit bemutató akták, amelyek eközben az amerikai katonai hírszerzés vallatási gyakorlatát nagymértékben befolyásolták.

Naomi Klein iraki tudósítása közben döntötte el, hogy az *Abu Ghraib* börtön kínzókamrái és a McGill Egyetem titkos kísérletei közötti kapcsolatokat bemutatja, sőt azokat megpróbálja összefüggésbe hozni egy szélesebb, globális kontextussal is, amelyben a társadalmak sokkolása és dezorientálása lehetőséget nyújt a manipulálásra. Az oknyomozó kutatómunkákra jellemzően a könyv ezen fejezetei egy konkrét történeti személy, helyszín vagy esemény leírása köré szerveződnek. Ezek a részek jellemzően drámai hangvételben mesélik el a történetet, amelynek stílusa olvasmányos, és szereplőivel való azonosulásra gerjeszt. Klein ezen keresztül vonja be az olvasót a történetek átélésébe, viszont eközben kirekeszti az események analitikus értelmezésének lehetőségét.

Ráadásul a történeti kutatások szükségesnél részletezettebb bemutatásának következménye az lesz, hogy az olvasó elveszti a fonalat, és nem találja a kapcsolatot az eredeti koncepció bizonyítása és az adott esemény leírása között. A részletek halmozása szükségszerűen vezet félremagyarázáshoz és a tévedések magas számához¹, amelyeket, ha észrevesz az olvasó, megneőhet a szkepszis a történetek hitelességével kapcsolatban. Ezt minden bizonnyal Klein is érezte könyve publikálása előtt, ugyanis neves ügyvédek garadáját kérte fel, hogy végezzék el azt a feladatot, amire az olvasók nem képesek, bár igényük nyílna rá: leellenőrizni az adatok hitelességét. Hardt hívja fel arra a figyelmet, hogy ezekben a fejezetekben maga Naomi Klein került a narráció középpontjába. Vagyis az olvasó

1 A teljesség igénye nélkül itt csak két többek által kiemelt tévedés jelzésére van mód: Klein szerint Margaret Thatcher brit miniszterelnök 1982-es falklandi háborúját azért indította meg, mert így tudta – a bányászstrájkok miatt megtépázott – népszerűségét növelni a közelgő választás előtt, illetve ennek hatására így volt képes privatizációs tervét keresztülvinni (lásd Part 3/6, *Saved By a War: Thatcherism and Its Useful Enemies* 131 o.). A valóságban Klein összekeveri a kronológiai sorrendet, ugyanis a bányászstrájk két évvel a háborút követően tört ki, míg az állami vállalatok részvényeinek eladása már javában folyt, mielőtt megindult a háború. Szintén téves az az oksági viszony, amely szerint az 1989-es Tiananmen téri vérengzést a kínai pártvezetés azért hajtotta végre, hogy megvalósíthassa piacbarát reformjait (lásd: Part 4/9, *Slamming the Door on History: A Crisis in Poland, a Massacre in China* 171. o.). A valóságban Teng Hsziao-ping pártfőtitkár már 1979-ben speciális gazdasági övezeteket nyitott meg az ország tengerparti területein, amelyek száma 1984-ben megugrott (14-re bővítették ezeknek az övezeteknek a számát). A liberalizációs reformok éppen hogy leálltak a Tiananmen téri eseményeket követően, és csak 1992-ben indultak újra.

csak hozzá tud fordulni értelmezésért, ez pedig szintén csorbítja a történelmi események bemutatásának hitelességét.

A másik műfaji kategória, amellyel Klein él, már sokkal súlyosabb problémákat okoz. Szerzőnk megpróbál történészként fellépni, hiszen a tömérdék eseményhalmazt valamilyen összefüggésszerű, folyamatos oksági sorrendbe kell fűznie ahhoz, hogy „történelmet” gyúrjon a rengeteg „résztörténésből”. Az olvasó ezen a ponton szembesülhet azzal, hogy milyen nehéz a kiragadott eseményeket összefüggésszerűen bemutatni. Naomi Klein könyvében legfeljebb történelmi analógiák tömkelegét találjuk, melyre egy példa lehet a Katrina hurrikánt követő New Orleans-i helyreállítás és a Srí Lanka-i cunami után zajló rekonstrukció közötti párhuzam. A szerző az analógiahalmozással próbálja megmutatni a kapcsolatot a történetek között: a probléma viszont az, hogy a könyv szinte kizárólag ilyen analógiákkal, esetleg személyi kapcsolatok bemutatásával él az egymástól elkülönülő események összekötésében (ilyen például Jeffrey Sachs tanácsadói szerepe a lengyel és az orosz sokkterápia alatt, valamint a bolíviai hiperinfláció megfékezésében).

Mivel az analógiák kevés számú személyre korlátozódnak, ezért az olvasóban felmerülhet a gyanú, hogy konspirációs elmélettel van dolga: rendkívül kevés szereplőre vezet vissza ugyanis a könyv a XX. század második felének történelmi (sőt természeti) katasztrófáit. Nem kell egyetértenünk Michael Hardttal, aki szerint könnyű lesöpörni az összeesküvés-elmélet vádját. Hardt azt tanácsolja a könyv olvasóinak, hogy ne a személyekre koncentráljanak, amikor oksági összefüggést keresnek a történetek között (ahogyan Klein teszi); számára az ideológia a fontos, amely ezeket a személyeket, helyszíneket, és magát a történelem menetét is összekovácsolja.

A strukturálisan összefüggő oksági magyarázat hiánya miatt kényszerül Klein és Hardt is arra, hogy egy ideológiai kapoccsal oldja fel az összefüggéstelen és önkényesen kiragadott történetek közötti feszültséget, illetve a konspirációs vádat.

A tisztán analógiákra alapozott érvelés miatt szerzőnk elfelejti a sokktézis egyik lényeges elemének a bizonyítását, amely szerint a politikai manipulációra egyedül a jobboldali neoliborális politikusok, illetve a velük szövetségben lévő nagyvállalatok képesek. Az érvelés hiányossága miatt felmerül a kérdés, hogy nem lehet-e alkalmas a „sokkdoktrína” egy, a Klein tézisével ellentétes állítás bizonyítására is: nevezetesen, hogy a társadalmi sokkhatás alatt olyan politika is bevezethető, amely inkább sértene a vállalatok, és általában a tőke érdekét. Klein megállapítása szerint egy krízisre adott válasz (legyen az háború, terrorcselekmény, természeti katasztrófa vagy még gyakrabban valamilyen piaci defekt²: adós-

2 Ez kicsit félrevezető szóhasználat Klein részéről, mivel az említett jelenségek a gyakorlatban legalább annyira kormányzati, mint piaci „defektokra”, vagy (ami pontosabb kifejezés lehet) kudarcokra vezethetők vissza [a szerk.].

ságspirál, hiperinfláció, valutasokk, recesszió) mindig egy politikai döntésmechanizmus függvénye. „Minden krízis egy lehetőség, amelyet valakik ki fognak aknázni” – mondja.

Egy ilyen ellentétes irányú (azaz a liberális politikával szembeszegülő) kríziskiaknázást kapcsolatba lehetne hozni az 1929-es válságot követő New Deallel és annak egyik elméleti megalapozója, John Maynard Keynes reflektorfénybe kerülésével. Az olvasó számára így nem világos, hogy milyen koncepció vezetett Keynes helyett Milton Friedman kritizálására.³

A hibrid műfaj harmadik szintjén a szerző kísérletet tesz egy, a politikatudományra alapozott elméleti keret felvázolására, amely fő tézisént hivatott magyarázni. Naomi Klein egy új fogalom bevezetésére kényszerül, amellyel valójában csupán egy történelmi korszak (általa megélt) leírásáig jut el. Ez a fogalom a katasztrófakapitalizmus-komplexum, a Disaster Capitalism Complex – DCC.⁴ A fogalmat egy egyszerű képletnek tekinthetjük, amely nagy vonalakban a következő összefüggést fedi: a világ különböző országait társadalmi sokkhatások érik, legyenek azok tudatosan gerjesztett (mint például háborúk, terrorcselekmények, puccsok) vagy természeti katasztrófák (hurrikán, cunami)... A sokk hatására bekövetkező zavart a vállalati elit és annak amerikai kormányzati nyúlvánnya, a neokonzervatív Bush-kormány tudatosan kihasználja politikája érvényesítésében.

Ennek egyik eszköze a sokkhatás fokozása (ilyen például a Milton Friedman nevével fémjelzett „sokkterápia” a rendszerváltáson átesett Lengyel- és Oroszországban). A sokkhatásnak van egy harmadik eleme is, amelyet Klein a McGill Egyetemről származó pszichológiai kísérletekre vezet vissza, ez pedig az erőszakos szervezetek bevetése a sokkhatásnak ellenálló, kijózanodott emberekkel szemben. (Erre Chiléből hoz példát a szerző, ahol szimbiózisba került a piaci elvre épülő gazdaságpolitika és az erőszakot alkalmazó katonai junta.) Ez az összefüggés ugyanakkor nem tekinthető elméleti keretnek, ugyanis a kiragadott történelmi események utólagos magyarázatára szolgál, nem pedig a tézis történelmi tesztelésére. Vagyis nem egy bizonyításról van szó, hanem sokkal inkább egy induktív koncepciókeresésről. A DCC fogalmának bevezetése valójában egy történelmi korszak leírására, semmint annak magyarázatára szolgál; arra, hogy megértsük, miért történt meg az elmúlt harminc év neolibertális fordulata.

Az elméleti keret igénye megjelenik a szerző azon kísérletében, hogy kiemelje a piaci logika és az elnyomás technikái között rejlő kapcsolatrendszer. Ennek a kísérletnek – a történelmi események gazdasági alapra helyezett magyarázatának – megvan az eszmetörténeti hagyománya a politikai gazdaságtan irodalmában. Az eredeti tőkefelhalmozás és az erőszak (kapitalizmus és imperializmus) kapcsolatára már Marx (1967) felhívta a figyelmet. Marx komoly hangsúlyt fektetett annak bemutatására, hogy a feudalizmusból való

3 Lásd: Part 1/2, The Other Doctor Shock: Milton Friedman and the Search for a Laissez-Faire Laboratory, 49. o.

4 Lásd: Part 5: Shocking Times: The Rise of the Disaster Capitalism Complex, 281–323. o.

tőkés átmenet mekkora mértékű erőszakot vont maga után. Naomi Klein ezt az érvrendszert veszi története(i) bemutatásának alapjául, annyiban módosítva Marx megállapításán, hogy nem csupán a kapitalizmus létrejötte járt erőszakkal, emberek tömegeinek nyomorba döntésével, hanem az később is a tőkés rendszer működésének szerves részévé vált. Ezzel az érveléssel a fő probléma az, hogy nincs világos elemzési horizontja. Klein pusztán belső társadalmi folyamatokat elemez: az egyes országokon belüli politikai, vagy éppen akadémiai csoportok között zajló küzdelmek számbavételével globális és nemzetközi szinten nem tudja megmagyarázni, miért is terjed az erőszak a világban. Márpedig bizonyítandó állítását nem lehet pusztán belső társadalmi erők küzdelmére (az azok között fellelhető személyi átfedésekre) visszavezetni: a világrendszer bírálatát egy sokkal magasabb szinten, a nemzetállami keret fölött zajló folyamatok vizsgálatával lehet elkezdni.

Az iraki inváziót követő DCC-világrendszer leginkább a kilencvenes években divatos *neomedievalista iskola* leírásait idézi fel az olvasóban. Az *új középkor* gondolatának hirdetői azt vallják, hogy a globális változások (értsd: a piaci kiagyazódás) erodálják a hierarchikus szervezeteket, és aláássák a központosított hatalmi struktúrát; vagyis nem világos, ki kormányoz kit. A világban történeteket az individuumok, de még inkább a kívülről származó nehezen megközelíthető érdekcsoportok, vállalatok közötti együttműködések szabják meg (a kormányzat és a kormányzati funkciók elválaszthatóvá válnak egymástól a globális hálózatok gomolyagában). Klein leírásában Irak az, ahol a rendszer immanens részévé válik az erőszak, de szerzőnk ennek okát nem képes megmagyarázni. Az Irakkal foglalkozó fejezetben csupán annyit állít, hogy a permanens háború szükségszerűen nyitja meg az új piacokat a hadi- és biztonságiparág előtt.⁵

A sokkdoktrína – felsorolt hiányosságai ellenére – izgalmas olvasmány. Aki kezébe veszi a könyvet, egy történelmi utazás részesének érezheti magát. Naomi Klein megragadó leírásban mutatja be, hogy a vállalati érdekek érvényesítésének erősödése hogyan járt együtt a társadalom polarizálódásával. A DCC világában megjelenik az új vállalati elit, amit a biztonságiparág szül, vele párhuzamosan a bizonytalan, uralom alá hajtandó tömeg; megjelenik a bukott állam (failed state) és az extrém módon a kiszervezett szolgáltatásokra épülő állam (hyperserviced state). A biztonság piacosításának szükséges velejárója a nagytőke beépülése az állami szférába, a vállalat és kormányzat határai elmosódnak, és privát cégek vívnak magánháborút, majd folytatnak privát rekonstrukciót. Klein elméleti hiányosságainak kiküszöbölésére alapos figyelmet szentel például a kormányzati és vállalati személyi kompetenciák összefonódására a Bush-kormányzat és a Halliburton, Bechtel, Blackwater és a hozzájuk hasonló cégek között.

Ennek az új középkornak megvannak tehát az új vállalati arisztokratái, akik globális léptékben egységes értékrendet, eszme- és érdekrendszerrel vullanak, valahogy úgy, ahogy

5 Lásd: Part 6: Iraq, Full Circle: Overshock, 323. o.

a középkori arisztokrácia. A DCC világa nem csak globális léptékben feudalizálja az erőviszonyokat, de a társadalmon belül is. A Katrina hurrikán rombolását követő helyreállításban – vagy éppen az Indiai-óceánon végigsöprő cunamit követő rekonstrukcióban Srí Lankán – Klein mindenhol a profitérdek megerősödését véli felfedezni. Az új lehetőségeket megnyitó sok egybecseng az új piacot kereső cégek érdekeivel, akik a háborús övezetben éppúgy aktívak, mint a New Orleans-i helyreállításban. „Vállalatállamként” azonban nem társadalmi vagy közérdeket követnek, hanem a magánérdekek középpontba helyezésével középkori viszonyokat idéznek elő: romhalmaz-közszolgáltatás az egyik oldalon, míg a másik oldalon az ultraelit zöldövezeti lakóparkok és magániskolák virítanak.⁶

A Klein által rajzolt világ felvet néhány fontos kérdést, melyekre a könyvben explicit iránymutatást nem találunk, de amelyekre minden olvasónak választ kell keresnie. Mivé lesz az állam szerepe, ha azt kisajátítja a privát társaságok érdekláncolata: ki védi a közérdeket a gigantikus magánérdekek kiszolgálóival szemben? A neoliberalizmus szükségszerűen vezetett el a DCC feudális világához, vagy a piaci logikával képes békésen együtt élni a szociális állam? Az olvasó ezek alapján szükségképpen arra az álláspontra jut, hogy a szerző még nem érlelte ki teljesen az általa felvázolt világ működéséről, a történések valós okairól szóló gondolatait. Abban azért minden olvasó bízhat, hogy ha legközelebb is ilyen színes és kalandos könyvet vesz majd a kezébe, annak írója addigra bizonyára egy lépéssel közelebb kerül majd egy rendszerszintű elemzéshez. Naomi Klein következő könyvével szemben így jogos elvárás lenne, hogy hatásosabban tudja alátámasztani állításait, és esetleg alternatívákat is felvillantson: ő vajon milyennek képzei az ideális világot, és annak eléréséhez – könyve elolvasásán kívül – mit tart még fontosnak.

6 A könyvben: Part 7/20, Disaster Apartheid: A World of Green Zones and Red Zones, 406. o.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Hardt, Michael (2007): The Violence of Capital. *New Left Review*, vol. 48. nov.–dec.

Stiglitz, Joseph E. (2007): Bleakonomics. *New York Times*, szeptember 30.

Marx, Karl (1967): MEM. 23. pp. 668–673. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Kodaj Dániel

FORRADALMI AUFHEBUNG

BERTELL OLLMAN ÉS TONY SMITH (SZERK.):
DIALECTICS FOR THE NEW CENTURY.
Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008

A szóban forgó kötet – mely a *Science and Society* folyóirat tematikus számából (1998/3) nőtt ki – angolul publikáló marxista közgazdászok, antropológusok, kultúrfilozófusok rövid, velős cikkeit adja közre abból a célból, hogy felélessze a dialektikát az ezredvégi tetszhalálból, s újradefiniálja mint módszert a XXI. század marxista elemzői számára.

MÓDSZER

A tanulmányok nagyjából négy téma köré rendezhetők. Az első téma a metodológia – mi is a dialektika, és hogyan működik. Bertell Ollman a dialektikát olyan megismerésmódnak tekinti, mely a jelenben ható társadalmi erők teljességére rezonál, és felfedezi azok múltba, illetve jövőbe mutató „vektorait”. Christopher Arthur amellett érvel, hogy a dialektikus levezetések nem történeti folyamatokat írnak le, hanem egy adott totalitás mozzanatait, mozgatóelemeit különítik el. Cikkének hasznos része három hegeli, illetve marxi passzus bemutatása. Michel Löwy a dialektika XX. század eleji alakváltozásait veszi szemügyre Trockij, Lenin és Lukács munkáiban, és arra hívja fel a figyelmet, hogy a dialektika hangsúlyozása mindhárom gondolkodónál a forradalmi szubjektum előtérbe állításával járt együtt.

A kötet fénypontjának Thomas Sekine japán Marx-kutató dolgozata tekinthető, mely nagyon világosan magyarázza el, mire gondolhatott Lenin abban a gyakran idézett, de ritkán kommentált kijelentésében, miszerint *A tőke* érthetetlen Hegel logikája nélkül. Sekine párhuzamot von a hegeli logika hármassága (lét–lényeg–fogalom) és a tőke marxi elemzése között (forgalom–termelés–elosztás), majd azt a meglepő ismeretelméleti állítást kockáztatja meg, hogy a hegeli logika abszolút szelleme valójában a gazdasági termelésbe bonyolódó emberi szubjektum, melynek működés módját épp azért tudjuk megérteni, mert azonos velünk. Sekine gondolatai bőséges további kifejtésre szorulnának, de már embrionális formában is roppant érdekes kérdéseket vetnek fel (pl. erősen sugallják azt a következtetést, hogy a kommunizmusnak a marxi elmélet társadalmi szintű tudatosításához lenne köze).

Richard Levins cikke a dialektika és a rendszerelmélet (kibernetika) kapcsolatával foglalkozik. A kibernetikának a totalitással és visszacsatolásokkal kapcsolatos fogalmait egyesek a dialektika „tudományosabb” megfogalmazásának vélik, Levins véleménye szerint azonban a kibernetika valójában izolált rendszerek elmélete, és társadalmi alkalmazásai esetén is figyelmen kívül hagy olyan kulcstényezőket – pl. az érdekeket –, melyek egy marxista elemzés számára középponti jelentőségűek. A módszertani blokkba sorolhatók még Bill Livant *standup comedy*-szerű, rövid elmélkedései, melyek egy-egy mindennapi élmény vagy *bon mot* alapján magyarázzák el, mi is az a dialektikus összefüggés. Livant írásai szórakoztatóak, de többnyire szofizmákra épülnek, ezért pedagógiai hasznuk csekély.

TERMÉSZET

A második nagyobb témakör – meglepő módon – a természet dialektikája. Mint ismeretes, a XIX. században egyedül Engels próbálta kodifikálni a marxista dialektikát, méghozzá *A természet dialektikája* című könyvében. Ezt a munkát még a marxista klasszikusokért szinte kritikátlanul rajongó Lukács sem tekintette túl sikerültnek, és a mai napig nehéz elkerülni azt a benyomást, hogy a hegeli logika rendkívül primitív karikatúrájáról van szó, némi szcientista hurráoptimizmussal fűszerezve. A dialektikus természettudomány a hivatalos szovjet „dialmat” keretein kívül nem is kapott komoly figyelmet a XX. század során; a kor jelentős marxista gondolkodói inkább a kultúrfilozófia területén mozogtak. A rendszerhez lojális Lukács is ellentmondásos pozíciót foglalt el a kérdéssel kapcsolatban: marxista pályája elején tagadta, hogy a természet dialektikája járható utat jelentene (vö. Lukács 1971: 215, 6. jegyz.), pályája végén pedig a visszatükrözés-elmélettel aládúcolt munkaontológia homályosságai mögé rejtette a témával kapcsolatos apóriákat.

A szóban forgó kötetben az ökológia, az emergencia és a téridő kapcsán kerül elő a természeti dialektika. John Bellamy Foster szerint az ökológiai marxizmus számára rokonszenves lenne egy olyan elmélet, mely az ember és természet közti dialektikus kölcsönhatásokra világítana rá. (Foster arra már nem tér ki, hogy egy ilyen elmélet miért nem jelent visszautat valamelyik schellingi vagy hegeli „idealista” megoldás felé.) Lucien Séve az emergencia divatos fogalmát¹ a mérték hegeli kategóriájával világítja meg; a párhuzam szisztematikusan keresztülvitele szerinte lehetővé tenné, hogy az emergens folyamatok elméletét át lehessen írni a (hegeli) dialektika nyelvére. (Kérdés viszont, hogy Marxhoz hogyan vezet tovább az út.)

Végül a geográfus/antropológus David Harvey az abszolút, a megélt és a konceptuális téridő társadalmi szerepét vizsgálja, Lefebvre-re építve. Állítása szerint a plurális tér-idő fogalmak révén jobban megérthető pl. a használati érték, csereérték és érték marxi kategóriája. Dolgozatát olvasva ezzel kapcsolatban némi kételyt kell támasztanunk.

Mint látható, a második blokk cikkei erősen kísérleti jellegűek, de a témát ismerve ez egyáltalán nem meglepő. Inkább az tűnik merésznek, hogy néhányan egyáltalán elindultak ebben az irányban.

1 Az emergencia egyes fizikai, biológiai és kulturális rendszerek azon sajátosságára utal, hogy strukturált működés módjuk nehezen vagy egyáltalán nem érthető meg alkotóelemeik működése alapján. Jó példa a tőzsde, melynek makrofolyamatai nem magyarázhatóak azzal, hogy izolált egyének vételi és eladási igényeket nyújtanak be egy elszámolóháznak. A tőzsdéhez hasonló rendszerek mintegy öntörvényűen „kiemelkednek” (emerge) az alkotórészek halmazából, és átveszik felettük az irányítást. (A kérdés rövid filozófiai tárgyalását adja Chalmers 2002.)

KORRAJZ ÉS TELOSZ

A harmadik cikkcsoportot a látéletek jelentik. Mészáros István új könyvének egyik témáját felvázolva amellet érvel, hogy az alap és a felépítmény áthatásainak mélyebb megértésére lenne szükség a kapitalista totalitás bénító hatalmának elemzésekor. A társszerkesztő Tony Smith ezzel szemben a globalizáció neoliberais és szociáldemokrata elméleteit veszi górcső alá, és néhány „hegeli negáció” segítségével arra a következtetésre jut, hogy a globális világtrend megértéséhez továbbra is a marxi tőkefogalom szolgáltatja az egyetlen kulcsot.

A negyedik csoportba a „metaelméleti” írások tartoznak, melyek a dialektika szerepével, eredetével, lehetőségeivel foglalkoznak. Frederick Jameson, a kortárs marxista filozófia nagyágyúja enyhén rezignált tanulmányában azt fejtegeti, hogy a dialektika a történetileg és társadalmilag szituált emberi lét ellentmondásaira világít rá (különösen nagy erővel Brecht műveiben). Savas Michael-Matsas és Joel Kovel a forradalmi praxisban keresi a dialektika gyökerét és célját, Ira Gollobin pedig azzal a meglepő állítással rukkol elő, hogy a dialektika tulajdonképpen a bölcsességgel azonos (a „bölcsesség” pedig általában véve az elnyomottakat emancipáló tudás). A kötet mélypontját Gollobin munkája mellett Nancy Hartsocknak a feminista dialektikáról szóló, meglehetősen semmitmondó cikke jelenti.

KONKLÚZIÓ

A Dialectics for the New Century összességében vegyes képet mutat. Egyfelől nagyon hasznos és tanulságos olvasmány, mert fontos életműveket villant fel, kurrens témákat bont ki tömören és érdekesen, hivatkozásjegyzékeiben pedig bőségesen található ismeretlen, izgalmas munkákat. A könyv betölti deklarált célját, vagyis vitatható témává változtatja a dialektikát, melyet sok baloldali a letűnt ideológiák temetőjébe utalt.

Miért vegyes mégis az összkép? Nem a szerkesztők teljesítménye, inkább maga a téma miatt. Legalábbis gyanús, hogy egy olyan gyűjtemény, mely a kortárs marxista gondolkodók színe-javát vonultatja fel, képtelen bármiféle egységes elképzelést vagy módszert felmutatni a dialektikával kapcsolatban. Ollman a társadalmi makrofolyamatok elméletének tekinti a dialektikát, Séve lényegében a fizika felé közelíti, Foster és Harvey a természet és a tudat összefonódásával hozza összefüggésbe, Smith pedig elméletek koherenciáját teszteli vele. Megint mások a társadalmi praxis – közelebről meg nem határozott – fogalmát szeretnék összegyűrni a dialektikával, vagy általában az emberi interakció valamiféle „logikáját” keresik benne. Ha valóban az új évszázadnak szóló tanulságokat próbálunk kiolvasni a kötetből, akkor az üzenet az, hogy marxista dialektika voltaképpen nincs, és soha nem is volt.

Hosszan lehetne érvelni amellet, hogy Hegelnek nincs semmiféle „módszere”, melyet kiemelhetnénk a filozófiájából forradalmi igazságok felfedezése érdekében. A fent elemzett cikkek dialektikus mozzanatai olyasféle állításokban merülnek ki, mint hogy egyes dolgok összefonódnak (pl. tér és idő, ember és természet), vagy más dolgok összefonódnak és eltűnnek, ezért csak óvatos elemzéssel lehet különfejteni őket (pl. érték és csereérték).

Hegel írásaiban valóban akadnak passzusok, melyek ehhez hasonló állításokat tartalmaznak, de Hegel számára sosem az állítások formája, hanem a tartalma lényeges.² A levezetések Hegelnél magából a fogalomból erednek, ami módszerként aligha jelent többet, mint hogy gondolkodjunk alaposan. Ezt figyelembe véve a marxista dialektika – különösen a *Dialectics for a New Century* alapján – nem tűnik többnek pusztá zsargonnál.

Amennyiben a régi baloldali problémák új átvilágítását várjuk egy társadalomfilozófiai gondolkodásmódtól, mely a dialektika nevét viselheti, akkor Thomas Sekine (és mestere, Uno Kozo) kutatási programjára kell odafigyelnünk (Sekine 1975, 1986, 1997; Uno 1980). Hogy ez több kérdést old-e meg, mint ahányat felvet, azt azonban csak komoly kutatómunka derítheti ki.

2 Szigorú értelemben véve ez persze nem igaz, hiszen maga Hegel a spekulatív igazságot úgy definiálja, hogy benne az állítások formája éppolyan lényeges, mint a tartalmuk (l. Hegel 1979: 20–26). De talán érthető, mire utal a fenti megjegyzés: nincsenek értelmes dialektikus formulák, és Marx nem véletlenül került a hegeli zsargont *A tőke* kifejtésekor, minden korábbi inspiráció ellenére. Hegel fent hivatkozott passzusa sem a formulák létét, hanem a *tartalom* radikális primátusát állítja, azt ti., hogy az állítások formája is tartalommal bír. Az üres formalizmus ellen Hegel mindig élesen kikel (vö. Hegel 1979: 189sk). A formális logikai szimbólumok és Engels „dialektikus törvényei” ez utóbbi kategóriába tartoznak.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Chalmers, David (2002): Strong and Weak Emergence. Interneten: <http://consc.net/papers/emergence.pdf> (2008. 11. 11)
- Hegel, G. W. F. (1979 [1831]): *A logika tudománya 1.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lukács György (1971 [1923]): *Történelem és osztálytudat.* Budapest: Magvető.
- Sekine, Thomas T. (1975): Uno-Riron: A Japanese Contribution to Marxian Political Economy. *Journal of Economic Literature.* vol. 13. p. 847–877.
- Sekine, Thomas T. (1986): *The Dialectic of Capital: A Study of the Inner Logic of Capitalism.* Tokyo: Tomohiko Press.
- Sekine, Thomas T. (1997): *An Outline of the Dialectic of Capital.* St. New York: St. Martin's Press.
- Uno Kozo (1980): *Principles of Political Economy. Theory of a Purely Capitalist Society.* New Jersey: Atlantic Highlands.